

VIROVECZ NÁNDOR

Egy hírhedt főúri imázs és ami mögötte van

A *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról...* a történeti források fényében

„Ó, Úristen, hogy a gonosz név embernek halála után is megmarad!”¹ – hangzik el a mondat Balassa Menyhárttól az öt gúnyoló szatirikus műben. Nem véletlen, hogy a *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól* című unikális darab alapjaiban határozta meg az irodalom- és történettudomány szemléletét nemcsak Balassára, hanem egy egész korszak politikai kultúrájára nézve. Az öt részből álló mű párbeszédes formában, rendkívül frappáns stílusban, kitűnő humorérzékkel tárja elélnk a 16. század meghatározó politikus-hadvezérének egyoldalúan értelmezett dolgait, úgy, hogy környezete és a vele kapcsolatban lévő személyek sem maradnak kifigurázás nélkül. Ez már önmagában éles kritikáját adja a korabeli hatalmi gyakorlatnak, de a sajátos irodalmi becsnél is figyelemre méltóbbá teszi a jelenetek során fölbukkanó rengeteg kortárs történeti adat, amelyek nyomán történeti hitelességet feltételezünk. Ugyanakkor a több mint két évszázaddal ezelőtt felfedezett mű mindaddig az egyik legrejtélyesebb irodalmi emlékünknél, mivel szerzője és keletkezési ideje is ismeretlen.

A történeti kontextus – az I–III. és V. rész

A szerző személyének és a mű keletkezési idejének meghatározásához az öt rész történeti szempontú feltárása szükséges. A *Komédiában* fölfedezhető adatok két csoportra

* A szerző az ELTE BTK Történeti Intézet Művelődéstörténeti Tanszékének egyetemi tanársegédje. Köszönetet mond Ritoókné Szalay Ágnesnek a rendelkezésére bocsátott adatokért, Ács Pálnak és Kőszeghy Péternek az iránymutatásért és a megjegyzésekért.

1 *Comodia Balassi Mennihart arultatasarol, melliel el szakada az Magyar orszagi masodic valasztot Ianos kiraltul*, Abrudbánya, 1569. MTA KIK, Régi Könyvek Gyűjteménye 260, RM I 4' 161, 26 (a továbbiakban: *Komédia*). Az idézetek az eredeti példányból valók, a hivatkozások is arra vonatkoznak. Kiadásainak és méltatásainak jegyzéke: *Régi magyar drámai emlékek*, I, szerk. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1960, 640–642. Betűhú kiadása *uo.*, 617–631. Azóta megjelent: *Magyar drámaírók 16–18. század*, kiad., vál., jegyz. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Magyar Remekírók), 95–116. A műről azóta: SZIGETI József, *A Balassi-Comodia és szerzője*, Bp., Akadémiai, 1967; PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 73(1969), 527–555; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A politikai szatíra Magyarországon a XVI. században*, ItK, 75(1971), 265–277; Uő, *A Balassi Comoedia és Karádi Pál*, Keresztény Magvető, 86(1980), 39–44; BALÁZS Mihály, *Megjegyzések a Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról értelmezéséhez* = B. M., *Felekezetség és fikció – Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 8), 159–174.

bonthatók. A cselekmény kronológiai rendet követ, de a negyedik részben – amikor Balassa meggyónja bűneit az érseknek – a cselekmény jelen idejéhez képest évtizedekre visszamenőleg nyerünk bepillantást a főúr életébe, majd a végén érkezünk el újra a cselekmény jelenéig.

Az első két rész egy helyszínen játszódik. Noha a második részben megszólalók nincsenek az első rész előtt feltüntetett „közbeszólók” között felsorolva, mégis szükséges a jelenlétük, ugyanis csak így válaszolhatnak érdemben az első részben felvetett problémákra.² A következő kép tárul elénk: Balassa Menyhárt Szénássy Istvánt várja, aki birtokok fölötti alkudozásokban közvetít ura és a bécsi udvar között. Amíg Szénássy a főúr elé érkezik, addig ő Kasza Mátyással beszélget. Az elhangzottakból megtudjuk, hogy a főúr a „német király” (I. Miksa) válaszát várja. Balassa örülne a rossz válasznak, mert így lenne ürügye ahhoz, hogy átálljon az erdélyi vajda, Szapolyai (II.) János Zsigmond választott magyar király szolgálatába. Ezt mindenekelőtt Munkács megszerzése motiválja. Megtudjuk, hogy a királytól érkező válasz Szatmárra és Nagybányára vonatkozik, illetve azt is, hogy terveiről a Linzben, udvari szolgálaton tartózkodó idősebbik fiával, Boldizsárral is egyezett. A Kaszával folytatott párbeszédben a szervitoraival szemben tanúsított kapzsisága is hangsúlyos. Napi koszt gyanánt embereinek egy özvegyasszony ökreit, Kaszának pedig Melith György elcsépelte asztagait adja oda, aki hiába kéri urát, hogy földesúri javaiból fizesse ki őt. Ekkor lép Balassa elé Szénássy. Beszámolójából az uralkodó és a magyar tanács álláspontját ismerhetjük meg. Az erdélyi és a váradi püspök birtokaik feldúlásáért neheztelnek rá, Batthyány Ferenc a halálát kívánja. Balassa válaszában az egykori németújvári és rohonci birtokrészeit emlegeti fel, odavetve, hogy neki is lenne azok között tulajdona, amelyeket most már Batthyány birtokol.³ A tanács egységesen elítéli a főurat, egyedül az érsek volna hajlandó támogatni őt céljai elérésében, de katolizálás fejében. Végül a császár ajánlata szerint Balassa megkaphatja Diósgyőrt, de Szatmárért és Nagybányáért cserébe. A főúr azonban nem él a lehetőséggel, követe tanácsait sem tartja sokra, és a Nagybányában „gyűjtött” aranyat nevezi barátjának.

A második részben megszakítás nélkül folytatódik a cselekmény, de Szénássy és Kasza helyett most a többi szervitor (Kelemen ispán, Tamás deák, Józsa deák) adja elő véleményét az alkuról. Kelemen ispán, noha bizonyára valós személy (Balassa kovászói tisztartója), a főurat javainak begyűjtésében szolgáló és a hatalmaskodásokat végrehajtó szervitor archetipusát testesíti meg, komolyabb tanácsot nem ad. Tamás deák az érsekkel való kapcsolatfelvételt javasolja, amit „ajándékkal és hittel” valósítana meg.⁴ A *Komédia* szerzőjének remek humora, hogy Balassa ezt félreérti, a hit és hűség fogalmak korabeli azonos jelentését felcseréli. A katolizálás helyett az árulásra gondol, ezzel is erősítve jellemének leleplezését. Sorra adja elő tetteit („mert én tolvajlottam is, lop-tam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, uborkát és egyebeket sokat, posztót, gylcso

2 A *Komédia* előadhatóságának kérdéséről: VIROVE CZ Nándor, *Színpadi elemek és valóság a Balassi Menyhárt Komédiában*, megjelenés előtt.

3 „A németújvári tó halában én is enném annyit, amint ő maga.” *Komédia*, 12.

4 *Uo.*, 15.

és egyéb kalmár árut is bolttal tartottam, börgyűjtő is, tímár is voltam, az arany cementet is megízeltettem vala”),⁵ amelyek közül az árulás volt a leghasznosabb, hiszen Szatmárt és Nagybányát is így szerezte meg. Józsa deák kritikussabb hangot üt meg. Felrója, hogy Zay Ferencsel együtt járták ki a kegyelmet Ferdinándnál, amit Balassa nem honorált. A főúr – a kritikát érezvén – tereli a témát, Józsa deákot elküldi az érsekhez, és előkerül az alkudozás másik lényeges eleme. Tamás deáktól megtudjuk, hogy az eredeti terv szerint, ha Munkácsot elfoglalják, akkor fölajánlják majd Balassának, és cserébe le kell mondania Szatmárról és Nagybányáról. Balassa erről hallani sem akar, és ahogy Diósgyőr esetében, úgy most sem hajlandó cserére, és makacsul sorolja, hogy milyen javadalmi vannak a keze alatt lévő birtokokból. Szatmárt úgy birtokolja, mint „egy alföldi király”, emellett a tizenkétezer portát kitevő Drágffy uradalmat, Szinyér várát, az erdélyi püspökség bizonyos részeit, továbbá Tasnádot és Nagybányát is kezében tartja, mindez legalább évi tizennyolcezer arany jövedelemre rúg.⁶ A tételes felsorolás után büszkén jegyzi meg ügyes megoldását emberei kifizetésére, ami más nemesek birtokainak kiosztását jelenti. Az egészet betetőzi, hogy a királytól a katonaság tartására kapott pénzt is ellopja. A párbeszédet Józsa deák zárja, aki indul az érsekhez.

A *Komédia* kezdettől fogva komoly vádakkal illeti Balassát. A főúr dolgairól és környezetéről részletes keresztmetszetet kapunk – de vajon pontosak a fölvonultatott adatok?

Mindenekelőtt az alapkonfliktust érdemes megvizsgálni, ami a *Komédia* cselekményének történeti jelenideje. Ez alapján azt is láthatjuk, hogy mikor játszódik a cselekmény, vagyis a keletkezési időhöz kerülünk közelebb. Balassa Szatmárt és Nagybányát 1558-tól 1564-ig tartotta kezében, majd egy rövid intermezzót követően 1565-ben. Azonban a csere, miszerint Balassának az előbbi kettőről vagy Diósgyőrért vagy Munkácsért le kell mondania, az I. Ferdinándhoz történt átpártolásához (1561/1562 fordulója) köthető, amikor jutalmazásáról több oklevél is született.⁷ A *Komédia* elemzése szempontjából a kegyelmi oklevél legfontosabb eleme, hogy korábbi birtokaiban (Szatmár, Németi, Tasnád, Nagybánya) megerősítették, de Munkács elfoglalása esetén ezekről le kell mondania. A birtokot a királytól 20 000 arany dukátért élethosszig kapta meg, amennyiben sikerül azt elfoglalnia, vagy legalább erősséget épít vele szemben, és körülzárja.⁸ A helyzetet egyfelől az uralkodóváltás (Ferdinánd 1564 nyarán elhunyt), másfelől

5 Uo., 16.

6 Uo., 18.

7 Gratia pro Magnifico Melchiore Balassa, MNL OL, A 57 – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, a Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri regii, Vol. 3. 726–729. Kiadása: PRAY György, *Annales regum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, V, Bécs, 1770, 537–539. Rövid, kivonatos összefoglalása: LUKINICH Imre, *Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–1565*, HK, 14(1913), 370–394, 584–605, 382.

8 „Quam arcem [ti. Munkácsot – megj. tőlem, V. N.] ipse Balassa bono aliquo modo ad manus suas redigere studebit, vel saltem castellum in opposito erigere, ipsosque Munkach praesidiarios omni aditu et egressu intercludere curabit.” *Gratia...*, i. m., 727. Balassa Halmiban épített erősséget, amely később a Habsburg-erdélyi béketárgyalásokon rengeteg vitát generált. „*Ez az ügy fölöttébb fontos*” – *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*, kiad., bev., vál. DÁVID Géza, FODOR Pál, Bp., MTA TTI, 2009 (História Könyvtár: Okmánytárak, 6), 137, 141–142, 149–151, 154. A halmi kastély építését Báthory is megjegyezte az uralkodónak, és belefoglalta a Balassa és Zay ellen

pedig a hadiesemények bonyolították. Az északkeleti várháborúk végső szakaszán Báthory István a városbeliek árulásával Balassa távollétét kihasználva 1564. szeptember elején elfoglalta Szatmárt, ahol fogságba ejtette Balassa feleségét, Thurzó Annát, egyik lányát, és kisebbik fiát, Istvánt.⁹ A császáriak 1565 januárjában Lazarus Freiherr von Schwendi vezetésével indított ellentámadása azonban oly sikeres volt, hogy a várost visszafoglalták, így az ismét Habsburg fennhatóság alá került. A hadjáratot a márciusban Szatmáron megkötött egyezség követte, amelynek értelmében János Zsigmond köteles volt átadni Miksának többek között Munkácsot is.¹⁰ Az így előállt helyzet a *Komédia* alapkonfliktusa és a cselekmény lényege. Balassa kegyelmi oklevele magában hordozta, hogy Szatmár csak ideiglenesen maradhat birtokában, és ez a műben is nyíltan megfogalmazásra került.¹¹ A főúr 1565 tavaszán a visszahódított Szatmáron tartózkodott, azonban az erősséget nem kezelhette otthonaként, el kellett azt hagynia, hiszen Munkács a béke értelmében császári kézre került.¹²

A *Komédia* alapkonfliktusa első olvasásra ellentmondásosnak tűnhet, de hűen tükrözi Balassa akkori helyzetét. Egyfelől a „pokolba is el kellene menni Bányáért és Szatmárért”,¹³ vagyis úgy tűnik, ezeket meg akarja szerezni, következőképp nincs birtokában; de később már úgy nyilatkozik, hogy „én Szatmárt ki nem adom kezemből, sem Diósgyőrért, sem Munkácsért”,¹⁴ vagyis olybá tűnhet, hogy mégis a birtokában van. Tamás deák szavai segítenek eligazodni. Egy alkalommal jelzi, hogy Balassa már elfogadta a csere feltételeit, miszerint Munkács elfoglalása esetén lemond Szatmárról és Nagybányáról, és úgy tűnik, hogy ez hamarosan aktualitását nyeri.¹⁵ Azt gondolhatnánk, hogy pusztán a kegyelmi oklevél ismételtetéséről van szó, viszont jelen esetben ez a szatmári egyezsége utal, amely szerint beteljesült az oklevélben foglalt feltétel. A helyzetet a negyedik rész elején található utalás egyértelművé teszi. Balassának az érsek közbenjárására van szüksége Munkács megszerzéséhez, az érsek tud erről, és a király birtokának nevezi a várat.¹⁶ A vár megszerzésére vonatkozó utalás 1562-re is vo-

felhozott panaszai közé. Báthory panaszai kivonatolva *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*, kiad. VERESS Endre, I, 1556–1575, Kolozsvár, Dunántúl Pécsi Egyetemi, 1944 (Monumenta Transsilvanica), 53–57. A vár építését a két úr Ófelsége javainak védelmével magyarázta. Responsio ad querelam Stephani Bathorÿ de Somlyo, contra me Melchiorem Balassa et me Franciscum Zay de Chemer [...], (S. d., 1565. máj. 2. után és 1565. máj. 18. előtt; a továbbiakban: *Responsio*), ÖStA, HHStA, Hungarica Misc. – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea, Fasc. 419, Fol. 134r, 135v.

9 Nem egyértelmű, hogy mi volt Balassa és Zay célja, és hogy pontosan hová is indultak. Erre vonatkozó gyűjtés LUKINICH, *i. m.*, 590–591.

10 *Uo.*, 604.

11 Szénássy Balassának: „mert ugyanis azt [Szatmárt és Nagybányát – megj. tőlem, V. N.] ideig adta a fejedelem Kegyelmednek.” *Komédia*, 13.

12 Ezért kérte a királyt, hogy adományozzon számára olyan birtokot, amely lakhelyül szolgálhat. Vö. *Balassa Menyhárt levele I. Miksa királynak (Szatmár, 1565. október. 15.)*, Történeti Lapok, 3(1876), 599–600.

13 *Komédia*, 8.

14 *Uo.*, 18.

15 Tamás deák Balassának: „Hiszem, ha megveszik Munkácsot, megkínálják Nagyságodat velem, reá feleltél, hogy megadod Bányát és Szatmárt, és megelégszel Munkáccsal, meg kell mívelned.” *Uo.*, 18.

16 Az érsek Balassának: „Tudom, hogy Munkácsot kívánnád uramtól”. *Uo.*, 23.

natkozhat, amikor már megtörtént az elzalogosítás, viszont Balassa 1566. január végi folyamodványa, amelyben a királytól kér Munkácsra donációt, konkrétan összepárosítható a gyónás kezdetén olvashatókkal.¹⁷ Balassa tehát 1565 tavaszától *de jure* nem, viszont *de facto* újra birtokolta Szatmárt és Nagybányát, ezek mellé akarta megszerezni Munkácsot. A szerző így akarta érzékeltetni a főúr kapzsiságát és engedetlenségét, hiszen nem a három évvel korábban kiállított kegyelmi oklevélben foglaltak szerint kívánt eljárni, hanem úgy, hogy az előbbieket is megtartja és az utóbbira is donációt szerez.

Némileg bonyolítja a szálakat, hogy a *Komédia* szerint Balassának először Diósgyőrt kínálták fel.¹⁸ A várat 1537-től Menyhárt testvére Zsigmond, annak halála után a felesége, Fánchy Borbála birtokolta, majd az ő halálát követően 1563 tavaszán kamarai igazgatás alá vették.¹⁹ 1564 novemberében Miksa elzalogosította Perényi Gábornak, s bár ő 1567-ben elhunyt, felesége kezén maradt a vár. A Balassa Menyhárt számára lehetséges adomány tehát sógornője halála és a Perényinek történt zálogosítás között lehetett aktuális, amit az is alátámaszt, hogy ebben az intervallumban több más opció is felmerült a lehetséges adományozottak személyét illetően.²⁰ Említését betudhatjuk annak, hogy a főúr választási kényszere 1562-től már főnállt és emellett azt is láthatuk, hogy a mű egészen Balassa átpártolásától kezdve tartalmaz adatokat.

Az előbbieket alapján azt kell meglátnunk, hogy a *Komédia* első két részét alkotó alapkonfliktus a részére kiállított kegyelmi oklevélből kiolvasható és az 1565 tavaszától fennállt helyzettel feleltethető meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a szerző nemcsak ismerte, hanem föl is használta az iratot, hiszen a szöveg és az oklevél összevetéséből világosan látszik, hogy egészen a konkrét részletekig ismerte az alku tárgyát.

A mű cselekményi idejének datálását megzavarhatja Melith György birtokainak említése, de a források azonosításához ez válik hasznunkra. Balassa a szervitori köre eltartása céljából Melith csengeri és kisvárdai birtokait szállta meg. A főúr ezeket kiosztotta az emberei között, majd különféle adókat és kötelezettségeket vetett ki a helyiekre (educillatio, káposzta-adó, sószállítás), míg végül Melith följelentette.²¹ A hatalmaskodás Balassa átpártolásakor, 1562 első hónapjaiban történt, amikor a főúr a fogalmazvány szerint „Öfelsége hűségére hajlott”. Ferdinánd és Miksa egyaránt parancslevelet

17 ÖStA, HHStA, Hungarica AA – Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 92, fol. 6.

18 *Komédia*, 13.

19 BESSENYEI József, *Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században (források)*, szerk. DOBROSSY István, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár, Miskolci Egyetem, 1997 (Tanulmányok Diósgyőr Történetéhez, 2), ill. Uő, *Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702 = Miskolc története*, szerk. TÓTH Péter, SZAKÁLY Ferenc, II, 1526-tól 1702-ig, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár–Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1998 (Miskolc Története 6 Kötetben), 53–87.

20 Zay Ferenc magának kérte a várat és Thurzó Ferenc közbenjárta ezért a királynál. Oláh Miklós azonban Perényi Gábornak javasolta, valószínűleg ezért lett ő a szerencsés. BESSENYEI, *Diósgyőr vára...*, i. m., 39–41, 44, 110.

21 MNL OL, P 707 – Családi fondok, levéltárak, Zichy család zsélyi levéltára, 10. cs. I. sor – Fasc. 12. N° 704/a, A Melith család vegyes fogalmazványai, fol. 3–4. (A továbbiakban az irat eredeti címe után: *Melith György dolgai*.)

küldtek Balassára, de ő ezekkel mit sem törődött.²² Miksa mandátuma 1562 júliusában kelt, Ferdinánd felszólítása 1563 decemberében, Melith feljelentési fogalmazványa pedig értelemszerűen ezek után, legkorábban 1564 elején íródott. A feljelentés és a *Komédia* vonatkozó sorának egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a szerző miből dolgozott.²³

A Batthyány és Balassa közötti ellentét évtizedekkel korábban kezdődött. A Balassa fivérek (Imre, Menyhárt és Zsigmond) az 1540-es évek derekától pereskedésben álltak Batthyány Ferencsel a németújvári uradalom bizonyos részeiért.²⁴ A szerző tudott az ügyről, és a *Komédia* célközönsége előtt is ismert volt, hiszen a burkolt célzást, miszerint Balassa is ugyanannyit ehetne a németújvári tó halából, mint Batthyány, csak az előbbieket ismeretében fogalmazhatták és érthették meg.²⁵ A tanácsból még két személy kerül említésre, az erdélyi és a váradi püspök, akik ekkor Bornemissza Pál és Forgách Ferenc.²⁶ A nagybányai aranyak – amely alappillér ahhoz, hogy Balassa pénzsóvárságát bizonyítsák – szintén az 1562-es átpártoláshoz köthetők, amikor az év elején meginduló hadmozdulatok keretein belül a főúr óriási mennyiségű aranyat és veretlen ezüstöt foglalt le a bányavárosban, amelyet Báthory Szatmár elfoglalásakor meg is talált.²⁷

A második részben Balassának a „foglalkozásaira” és birtokainak felsorolására vonatkozó monológjai azok, amelyek a *Komédia* forrásaihoz közelebb visznek bennünket. Az educilláció említése újra Szatmár irányába mutat. Balassát a város lakossága gyűlölte, mert borainak kiárúsítására kötelezte őket, ugyanis ezt a jövedelemforrást korábbi uraik, a Báthoryak nem használták ki. Erre többek között egy összeírás szolgál forrásként (amelyet egy 1566. április 20-ai datálással készített jelentéshez csatoltak),²⁸

22 A fogalmazványon lapszéli betoldás: „két parancsolatot hoztam reá, Őfelségét, kivel semmit nem gondolt”. I. Miksa (1562. júl. 15.) és I. Ferdinánd (1563. dec. 3.) két levele: MNL OL, P 707, I. sor. Fasc. 10., No. 71–300, No. 111 (fol. 144) és No. 112 (fol. 145–146).

23 Balassa Kasza Mátyáshoz: „Lásd meg, ha a Melith György asztagát elcséplették, neked adom azt szolgálatodba.” *Komédia*, 10. Melith följelentésében: „[...] tizenkét száz kalongya zsákom volt két asztagomban, azt mind elcsépleté és elhordatá”. MNL OL, P 707, *Melith György dolgai*, fol. 3.

24 MNL OL, P 11 – Balassa család levéltára, A Balassa család által lajstromozott iratok, Series VIII, Sub. B, fol. 10–13 és passim.

25 Balassát az 1549. évi Pálffy Péterrel szembeni perben – amikor a király hadsereggel vette el a várait – elítélték, és a németújvári birtokrészét a király Batthyánynak adományozta. *Donatio juris Melchioris Balassa in castro Nemethwjar si quod haberet magnifico Francisco Batthyány facta*, Bécs, 1550. márc. 5., MNL OL, A 57, Vol. 2, 400.

26 *Komédia*, 12–13.

27 Pesty Ferenc Ferdinánd királynak írt levele és Forgách Ferenc *Emlékirata* szinte ugyanarról számol be, a számadatok enyhe eltéréseivel. Pesty levelében (Eperjes, 1562. jan. 7.): „[...] quod aurum dicit is nuncius se ultra sex mille aureos extendere, argenti vero numerum quoniam nondum fuisset ponderatum”. MNL OL, X 896 – Másolatok gyűjteménye, ÖStA, HHStA, Hungarica AA, Fasc. 84, fol. 13r. Forgáchnál: „Állítólag tízezer font feldolgozatlan ezüstöt találtak itt: a vert és feldolgozatlan aranyból is nagy mennyiséget”. FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt*, ford. BORZSÁK István, kiad., vál. utószó KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1982, 223. Eredeti helyén: Ghymeszi FORGÁCH Ferencz nagyváradi püspök *Magyar historiája 1540–1572: Forgách Simon és Istvánfy Miklós jegyzéseikkel együtt*, kiad. MAJER FidéL, bev. TOLDY Ferenc, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, 16), 275–276.

28 MNL OL, E 156 – Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones, Fasc. 101, No. 49, 3.

de hozzá kell tenni, hogy Báthory ugyanezt bécsi fogsága idején is fölírta Balassával szemben a király előtt.²⁹ A második monológ adatai elszört forrásokból azonosíthatók, amely mintegy „seregszemleként” vonultatja föl Balassa jövedelmeit. A szerző forrásairól árulkodik a tizenkétezer portát felölelő Drágffy-uradalom említése. Ez Drágffy Gáspár halálát követően az özvegye révén került Báthory György birtokába, azonban ennek jelentős része Szatmár vármegyében feküdt és a várhoz is volt csatolva.³⁰ A Drágffy-javak és Balassa neve azonban még a kamarai igazgatás alá kerülése előtt összefonódott. Kevéssel az 1561/1562-es átpártolás előtt Forgách Ferenc készítetett egy tervezetet Erdély visszafoglalásának lehetséges kivitelezéséről, amelyben azt tanácsolta, hogy Drágffy javait, amelyeket akkor már Báthory György birtokolt, Balassának kellene adományozni.³¹ Hogy mindez Balassa kezén van, Forgáchon kívül csak olyan személy tudhatta, aki kellően tájékozott volt az ottani birtokviszonyokat illetően. Szinyér várának említése a datálásban is segíthet. A vár egy 1563 augusztusi helyzetjelentésben szerepel, amely szerint Szatmár, Németi, Nagybánya, Tasnád és Hadad mellett ez is Balassa kezén van.³² Fontos megemlíteni, hogy a Miksa részére összeállított jelentést kettő kivételével olyan személyek nyújtották be, akiket pár évvel később a magyar tanács névsorában találunk: Oláh Miklós, Báthory András, Bornemissza Pál, Mérey Mihály, Dessewffy János.³³ Azt is tudjuk, hogy Szinyér 1566-ban még bizonyosan Balassa kezén volt, ugyanis a vár egyes tartozékai miatt Várday Mihály és István levelezett is Oláh Miklóssal, ami nyilván ismert tény volt az érsek környezetében.³⁴ Más nemesek elfoglalt javainak kiosztása a saját szervitori körben voltaképpen a kettős királyság idejéből „öröklődött” gyakorlat, amelyet Balassa bizonyíthatóan az 1540-es évektől fogva alkalmazott, de Melith György már említett följelentésében is szerepel.³⁵ A két rész további érdekessége, hogy Ferdinándot „szegény” jelzővel illeti, vagyis utalást tesz arra, hogy már nem él,³⁶ és szintén a datálást segítő további meg-

29 *Responsio* 135v, 12. *Quantum autem de oppressionibus aliquorum et educillationibus vinorum per me, Melchiorum Balassa.*

30 MNL OL, E 156, Fasc. 152, No. 5 és Fasc. 113, No. 4. Noha ezek 1583-ban készültek, de többek között az 1569-es összeírás felhasználásával, így az 1560-as évek birtokviszonyait is rekonstruálhatjuk belőlük.

31 OBORNI Teréz, *A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563*, TSz, 45(2003), 109–128, 116. Ghymesi FORGÁCH, *i. m.*, 545.

32 PETTKÓ Béla, *A tiszán-tuli vármegyék, várak birtokosainak följegyzése 1563-ból*, TT, 1884, 391–392.

33 EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*, Bp., Budapest Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946, 78.

34 Oláh Miklós levele Várday Mihálynak és Istvánnak (Bécs, 1567. jan. 1). MNL OL, P 707, Missiles, No. 10077.

35 Szemléletes példa az 1548. nov. 22-én Pozsonyban, Bucsányi István Bars megyei nemesnek kiállított okirat: 1544-ben Balassa két embere, Némethy János és lévőai Székely János fegyveresen elfoglalták Bucsányi István néved birtokát annak malmával együtt, amelyet uruk két évre kiosztott nekik szolgálatukért. A birtokot a két év lejárta után Balassa egy másik szervitorának, Boronkai Boldizsár deáknak adta, de 1547-ben tőle is visszavette. MNL OL, X 501 – Másolatok gyűjteménye, Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony, Garamszentbenedeki konvent mint hiteleshely, Iratok, Fasc. 30, No. 4. (Dobozszám: 61.) Melith följelentésében: „[...] minden jószágomat szolgálaink tisztül osztotta és úgy bírták, mint szinte akarták”. *Melith György dolgai*, fol. 3.

36 *Komédia*, 16.

jegyzés Zay Ferenc kassai kapitányi tisztségben való említése, aki a pozíciót 1560–1565 között töltötte be.³⁷

A harmadik és egyben legrövidebb rész a Balassa követeként eljáró Józsa deák és az érsek találkozója. Értelmezését tekintve Ritoókné Szalay Ágnessel kell egyetértenünk, aki szerint nem a hittételek és ezáltal a felekezetek kritizálása és nem is a vallásos világnézet, a hitélet elutasítása tükröződik belőle, hanem a szélsőségek és a hiteltelenség bírálata (a végletekbe csapó predestináció és a protestánsok által oly sokszor becsmélrelt fülbegyónás).³⁸ Új elem az előző két rész azonos helyszínéhez képest, hogy a találkozó más helyszínen játszódik. Hogy pontosan hol, azt a negyedik részből derítjük ki.

A *Komédia* ötödik részében Balassa Boldizsár és környezete kerül bemutatásra. Az ifjú úr épp indulni készül a már korábban is szerepelt Daczó Tamás és az eddig beazonosítatlan Péter deák társaságában. További szereplő még egy lakáj és egy Pribék nevű lovász. Ez a rész teljes egészében kortárs értelmiségi kritika a műveletlen és az udvari szolgálatot elhanyagoló ifjú urakkal szemben. Daczó Tamás emlékezteti Boldizsárt, hogy „ideje udvarhoz menni”.³⁹ Boldizsár ezt elutasítva inkább Detrekőbe igyekszik, amelyet Gyötrekőnek nevez.⁴⁰ Az elnevezést apjától tanulta, aki gyötrődik amiatt, hogy nem dülhatja a környéket. Ugyanakkor szégyelli is magát, csitítja Tamás deákot, halkabban beszéljen, nehogy meghallják a környezetükben lévő „németek”.⁴¹ Boldizsár azonban nemcsak műveletlensége miatt kerül kínos helyzetbe, hanem – a *Komédia*-ra egészen eddig nem jellemző módon – nőügyei révén is. Megtudjuk, hogy Szénássy „kicsapta a kezéből” kis Lőrincz Katát.⁴² Tamás deák kritikája valójában a humanista szellemi elit véleménye a Balassa Boldizsár-félékről, aki az ujján lévő gyűrűt többre tartja minden tudásnál, ugyanis azt örökségként ráhagyhatja utódaira, ellentétben a tudással. Tamás deák az ifjú urat szkítiai barbárnak nevezi, aki még nem illeszkedett bele az európai kultúrkörbe, erre bizonyíték, hogy nem érti meg a latin nyelvű bibliai szentenciát.⁴³

Visszatérő téma a Bebek–Kendy csoporttal történt leszámolás. Boldizsár lerántja a leplet Tamás deákról, akinek szemére veti, hogy Bebek Ferenc tanácsosa volt, a királyi családnak szánt mérget is ő hozta el Isztambulból, de urát elárulta, és részt vett meggyilkolásában. A rész különlegessége, hogy egyfajta történelemszemlélet is elénk tárul. Tamás deák szerint Menyhárt abban az időben rabolt, amikor „minden latorság szabad volt”, és néha adott ajándékot a szolgálóinak, de Boldizsár még erre sem képes.⁴⁴ Úgy vélem, ennek az „időnek” az említése a kettős királyság korszakára utal. A rész zárójelenetében maga az udvari szolgálatra történt felvétel is megkérdőjeleződik, mert

37 Zay már felső-magyarországi főkapitányként, Kassa székhellyel. PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, TSz, 39(1997), 257–288, 272.

38 RITOÓKNÉ SZALAY, *A Balassi Comoedia...*, i. m., 42.

39 *Komédia*, 39.

40 *Uo.*

41 *Uo.*, 40.

42 *Uo.*, 41.

43 „Benedictio domini facit divites”. *Uo.*, 42.

44 *Uo.*, 43.

amikor Boldizsár indulni készülne, Péter deák gúnyosan odaveti, hogy valójában zálogként van adva a királyi udvarba azért, hogy apja el ne árulja a királyt. Az úrfi úti célja nem teljesen világos; a rész elején még Detrekő volt, azonban a végén már Kassa.

„[...] számláld elő minden bűnödet!”⁴⁵ – a IV. rész

A *Komédia* leghosszabb része a negyedik, amelyben Balassa gyermekkorától kezdve elkövetett bűneit meggyónja az érseknek. A cselekmény ideje szerint a harmadik rész után járunk, azonban a kertben játszódó jelenet voltaképpen nem más, mint Balassa gaztetteinek felsorolása az 1530-as évek végétől kezdve egészen a cselekmény jelenidejéig. A bűnlajstromot azért is érdemes elemekre bontani és részleteiben vizsgálni, mert ha elfogadjuk, hogy a mű elsődleges célja Balassa leleplezése, akkor a szerzőnek a gyónás jelentheti az igazán alkalmas eszközt ennek megvalósítására. Ebből a szempontból nézve a mű gerincének tekinthetjük, és arra lehet forrásunk, hogy melyek voltak a legfelháborítóbb tettek, amelyeket a szerző Balassáról tudott, mert nyilván csak azokat tudta a főúrral elmondani. Érdemes figyelni azt is, hogy milyen jellegű gaztetteket sorol Balassa, mert nyilvánvaló, hogy a szerző ezeket érezte a maga szempontjából sérelemnek. Ha ezeket összevetjük a forrásokból megismerhető történeti eseményekkel és kontextussal, akkor nemcsak hitelességük válik ellenőrizhetővé, hanem arra is felfigyelhetünk, hogy mely események voltak fontosak és melyek kerültek mellőzésre a Balassához köthetőek közül. Ez utóbbiak kapcsán a tudatos elhallgatást is megkockáztatjuk.

Az érsek az elején tisztázza, hogy tud Balassa Munkáccsal kapcsolatos szándékáról. A főúr ifjúkori bűnei nem kizárt, hogy pusztán koholmányok. Elsőként gazdája terményeit, majd a templomból a szentségmutatót lopta el, miután az oltári szentséget kidobta belőle. Az ifjú úr saját anyját is kifosztotta minden vagyonából, aki emiatt idegen ember házában halt meg. Elképzelhető, hogy ezek a már az első két részben is bemutatott istentelen tolvaj képét kívánják tovább mélyíteni, vagyis a hatalmaskodásairól ismertté vált főúr már fiatalon is gonosztevő volt. A templomi fosztogatás beilleszthető a katolikus egyház intézményeinek feldúlásáról szóló sorozatba.⁴⁶ Majd általánosabb felsorolás következik: Gyarmatból a Mátyusföldet pusztította, Lévából szintén rabolni járt, „megismerték” a nagyszombati kereskedők, a Bars és Nyitra megyei nemesek, akik közül rabokat is szedett. Nem hiányozhat az érseki javak dúlásának említése, a jobbágyok rablása. Az előbbieket a hatalmaskodás, vásárútés és az egyházi tized eltulajdonításának fogalmait merítik ki, amelyekre vonatkozóan 1530-as évektől kezdve találunk forrásokat. Az általános megfogalmazást az 1537. évi novemberi nyitrai részleges gyűlésen elhangzott panaszokkal tudjuk megfeleltetni, ahol az említett területekről (Árva, Bars, Esztergom, Hont, Komárom, Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Túróc,

45 Uo.,22.

46 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. BUNYITAY Vincze, III, 1535–1541, Bp., 1906, 118, 282.

Zólyom) a Balassák és Podmaniczkyak ellen érkezett panasz, amelyeket Thurzó Elek helytartó igyekezett orvosolni.⁴⁷ Nemesember fogva tartására is van több konkrét eset. Jellemző példája, amikor 1546-ban Balassa Bábindaly Gergely Bars megyei adószedőt vetette fogságba. A vármegyei adó lefoglalásáért a király figyelmeztette is.⁴⁸ Az egyházi javakon elkövetett hatalmaskodásról több adat is rendelkezésre áll, ezek közül Várday Pál esztergomi érsek Thurzó Ferenc nyitrai püspökhöz 1544 nyarán írt levelét fontos kiemelni, amely Balassa tizedrablásáról számolt be.⁴⁹

Ezután a főúr elismeri, hogy rokonait is háborgatta. Elsőként Forgách Ferenc – az azonos nevű történetíró, váradi püspök unokatestvére – kerül említésre („mert még akik atyámfiai voltak is, szegény Forgách Ferenc, kinél húgom vala, nem maradhattak afféle ostorozás nélkül tőlem”),⁵⁰ akinek Menyhárt húga, Magdolna volt a felesége, tehát a két úr sógorsági viszonyban állt. Másodjára Menyhárt bátyja, az erdélyi vajda Imre van áldozatként feltüntetve, ugyanis öccse arra vette rá, hogy urát elárulja. Balassa Menyhártnak Forgách Ferenc testvéreivel, Zsigmonddal és Lászlóval több peres ügye is akadt.⁵¹ Ezekhez képest Menyhárt bátyjának „árulása”, az 1539-es Maylád István és Balassa Imre nevével fémjelzett összeesküvés országos jelentőségű esemény volt. A szervezkedésben és később Ferdinánd érdekében nemcsak Menyhárt, hanem a harmadik Balassa fivér, Zsigmond is komoly szerepet vállalt, együttesen pártoltak át Ferdinándhoz, és így családi akciónak tekinthető.⁵² Szempontunkból az a lényeges, hogy a két, közel sem azonos fajsúlyú ügyet egymás mellett párhuzamban tüntették fel, ami talán a szerző politikai látóteréről árulkodik. Minden bizonnyal nem érezte a benne rejlő disszonanciát, mert a Balassa–Forgách személyes érdekellentét és az 1539–1540. évi országos politikai esemény közös nevezőjét a rokoni kapcsolatok semmibe vételében találta meg.

A felbújtó szerep bevállására az érsek azzal reagál, hogy Menyhárt ezt le sem tagadhatná, ugyanis „Paulus Iouius Ieles historicus” is megírta Erdély elárulását történeti munkájában.⁵³ A Paolo Giovio munkájára való hivatkozás talán az egyik legárulkodóbb jel a szerző műveltségére.⁵⁴ Az érsek azonban itt nem áll meg, hanem a

47 FRAKNÓI Vilmos, *A magyar országgyűlések története I. Ferdinánd alatt*, II, 1537–1545, Bp., 1880, MTA, 9.

48 MNL OL, P 1815 – Balassa család levéltára, Az Országos Levéltár által rendezett birtokjogi iratok (1545–1897), 14. csomó 21. tétel. „A Balassa család története”, 1157–1659 (Kézirat), fol. 151–152.

49 REXA Dezső, *Adalék Thurzó Ferenc és Balassa Menyhért viszonyához*, ItK, 19(1909), 234–235.

50 *Komédia*, 25.

51 A Balassa levéltárban található regesztaszzerűen összegyűjtött anyagból az 1540-es évekre vonatkozólag. MNL OL, P 1776 – Balassa család levéltára, Vegyes iratok, 4, fol. 5. Extractus literalium documentorum excelsam familiam Balassa de Balassa-Gyarmath concernus et in Archivo Conventus S. Benedicti de juxta Gran reperilibium, 1787. confectus (a továbbiakban: *Extractus*), 17r, 22r.

52 ISTVÁNFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*, I/2, *Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, kiad. BENITS Péter, Bp., Balassi, 2003 (Történelmi Források, 1), 35; *A Lengyel Királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai*, II, 1526–1541, kiad. TÓTH Péter, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár, 2003, 379.

53 *Komédia*, 26.

54 „Erat tum in partibus Ferdinandi Thomas Nadastus, erudito nobilique ingenio uir Hungarus, qui sororem Maylato nuptui dederat; is certa prouinciae pactione propinquum suum in partes facile traduxit, egitque, ut Maylatus Transyluanos ad defectionem occulte concitaret. Idem etiam Balassus

Balassa fivérek vádolását kezdi. Boldizsárt is árulónak nevezi, méghozzá azért, mert Menyhártot, a testvérét elfogta, és Fráter György kezébe adta. De Menyhárt szintén elárulta a testvérét – hogy pontosan melyiket, az nem derül ki, csak annyi, hogy az eset Murányban történt. Végül Menyhárt másik bátyja, Balassa Zsigmond is említésre kerül, aki Diósgyőrért mindkét királyt elárulta. A testvérek egymás fogságba vetésére irányuló akciói szintén az erdélyi mozgalomhoz köthetők. Leonhard Freiherr von Vels Balassa Imrének 1540. november végén írt leveléből megtudjuk, hogy már Menyhárt szabadításán fáradoznak.⁵⁵ A főurat több mint két hónappal korábban, Basó Mátyás puskásai ejtették rabul.⁵⁶ Basó, a murányi vár ura, a gyámsága alatt álló Tornallyai János révén régi Szapolyai-alattvaló volt, tehát Balassa elfogása is nyilvánvalóan azt a cél szolgálta, hogy Ferdinándnak a keleti országrész fölötti hatalomátvitelre irányuló törekvéseit megghiúsítsák.

Diósgyőr és Balassa Zsigmond a párbeszéd további részében szintén előkerül. Miután az érsek Menyhárt szemére veti, hogy az ő „lévai vigadása” a vidék pusztítását jelentette, elismeri, hogy ő és Zsigmond azonos módon próbált jelentős birtokhoz jutni („az vala a szándék, hogy én is úgy cselekedjem Lévai Istvánnal, mint bátyám, szegény Zsigmond uram, hogy Diósgyőrből az árvát, Pemfflinger Orsolyát, kiszínlé és elárulá”).⁵⁷ A *Komédia* szerzője a Balassák hatalmi stratégiájának egyik alappilléret, a rendkívül előnyös házassági szokásukat támadja, ugyanis a fivérek özvegyasszonyokat vettek feleségül. Pemfflinger István halála után Balassa Zsigmond az ő özvegyét, Fánchy Barbarát vette el, aminek révén Diósgyőr a birtokába jutott, később pedig János királytól erre adományt is szerzett.⁵⁸ János halála után Ferdinánd is megerősítette birtokában, igaz, ebben a formában zálogbirtokos volt.⁵⁹ Fánchy Barbarának az előző házasságából volt egy lánya, a *Komédia* által említett Orsolya. Menyhárt házassága még ennél is „sikeresebb” volt. Ő Thurzó Annát, az 1542-es pesti ostrom során elesett Lévai Gábor özvegyét vette el, így a kiskorú Lévai János gyámja lett, ezzel együtt pedig Lévai várának uradalma is a kezelésébe került. A *Komédia* azonban nem mindenben pontos, ugyanis a szövegben Lévai János helyett tévesen Lévai Istvánt nevezi meg.⁶⁰

A gyónási jelenetet az elemzés szempontjából érdemes több részre bontani. Balassa bűnvallása Erdélybe menekülésével folytatódik, amit a *Komédia* egyszerűen csak annyival fejez ki, hogy Ferdinánd a „latorságáért” kiűzte az országából. Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Balassa ellen fölhozott összes vád szinte kivétel nél-

ipse facturus putabatur, quem Ferdinandus per Melchiorum illius fratrem ad transeundum antea sollicitarat.” Paulus Jovius, *Historiarum sui temporis*, II, Firenze, Laurentius Torrentini, 1552, 350.

55 Leonhard Freiherr von Vels levele Balassa Imrének (1540. nov. 25.). Vö. SZILÁGYI Sándor, *Nadasdy Tamás első követsége Erdélyben, 1540 = Értekezések a történeti tudományok köréből*, szerk. FRAKNÓI Vilmos, V, Bp., MTA, 1876, 33.

56 BESSENYEI, *Diósgyőr vára...*, i. m., 22, 156.

57 *Komédia*, 27.

58 BESSENYEI, *Diósgyőr birtoklástörténete...*, i. m., 59.

59 Inscriptio Arcis Djosgeur magnifico Sigismundo Balassa facta, MNL OL, A 57, Vol. 2, 1–2.

60 Neve elírása abból fakadhat, hogy a szerző a mű keletkezési idejéhez képest már húsz évvel korábban történt eseményt elevenített föl, ugyanis Lévai János 1553-ban elhunyt. GECSÉNYI Lajos, *A rejtélyes Thurzó: Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke (1549–1563)*, LK, 81(2010), 3–31, 11.

kül igazolható forrásokkal, azonban a megfogalmazás és tálalás már egyértelműen a narratíva kérdése. Az események előadásában a gyónás nem követ pontos kronológiát és minden bizonnyal az írói szabadság megnyilvánulásával találkozhatunk az első, már-már gyerekcsíny kategóriába sorolható bűnöknél. Továbbá a Balassához kapcsolódó ügyek a teljesen egyszerű általánosítások és a konkrét nevekhez kötődő események közötti széles skálán mozognak, amellet, hogy az információk nem minden esetben pontosak (1539–1540. évi erdélyi „lázadás”; Lévy *János* helyett Lévy *István*). A szerző hibáira az adhat magyarázatot, hogy az 1540-es évek eseményei a keletkezés idejéhez képest már nagyon régen történtek.

Ugyanakkor több olyan esemény nincs beemelve, amelyek a felsoroltaknál jóval terhelőbbek lennének. Ez pedig annak fényében még inkább különös, miszerint a *Komédia* célja Balassa leleplezése, valós szándékainak föltárása. Ahogyan maga a szerző Balassával elmondhatja, „megemlékezem róla, megmondom, ottan csak mennyiszor lettem árulóvá”.⁶¹ Ennek ellenére sem az első dokumentálható pártváltása, sem a család szklabonyai ágának ellehetetlenítése, sem a bányavárosok zaklatása nem került említésre.⁶² Szem előtt tartva az előző részeket állandó jelleggel végigkísérő pénzsóvár és kapzsi Balassa képet, aki még azzal sem elégedne meg, ha „a Szamos mind arannyal folya is”,⁶³ szinte kötelezőnek gondolnánk ezen ügyek szerepeltetését. Végül az egyszerűen csak „latorsággal” elintézett ügy mögött, amelynek következtében Balassa menekülni kényszerült Ferdinánd királyságából, országos jelentőségű politikai események álltak.

A *Komédiában* ez a következőképpen jelenik meg: elűzésekor Fráter Györgyhöz ment, akitől megkapta Diódot és Létát. Hűségesküt tett, amelyről hitlevelet is adott, de hamar a „Királyné asszony”, Izabella szolgálatába állt, akinek szintén adott hitlevelet. Amikor pedig György barát és Izabella megbékültek, Balassa újra az előbbi pártjára állt. Az érsek ekkor közbevág, és elítélő véleménye mellett Balassa szemére veti Ország László megölését. Ez némi zavart okoz a gyónás koncepciójában, ugyanis maga az érsek rója föl, mire a főúr mentegeti magát, hogy nem egyedül, hanem Zsigmonddal együtt vitték véghez. Ezek után egészen egyedi esemény kerül porondra, mégpedig az, amikor a koronát Serédy György társaságában Bécsbe vitték Ferdinándnak. Említésre kerül, hogy Balassa Nádasdy Tamás „kezén” megesküdött újra Ferdinándnak, de ezt sem tartotta meg. Külön figyelmet érdemel az érsek válasza, ugyanis megjegyzi, hogy ő maga őrizte Balassa hitlevelét („hitleveledet is sok esztendeig tartottam ládámban, mostan hiszem, hogy urunknál vagy, mert az szegény atyjának utána vala”),⁶⁴ és hogy ez Miksa tulajdonában lehet.

61 *Komédia*, 22.

62 Hans Katzianer főhadparancsnoki adományát közli NEUMANN Tibor, PÁLFFY Géza, *Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon*, LK, 80(2009), 209–254, itt: 236–237. MNL OL, P 1776, Extractus 18v, 19r. A bányavárosokra vonatkozólag 1537-től kezdve vannak források, vö. KÁROLYI Árpád, *Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez, 1536–1538: a nagyváradi béke okmányai*, TT, 1878, 758–760, itt: 759, ill. MATUNÁK Mihály, *Pálffy Miklós születéshelye Csábrág, Száz.*, 33(1899), 72–75; ISTVÁNFFY, *i. m.*, 124–125.

63 *Komédia*, 14.

64 *Uo.*, 29.

Balassa ellen a király egyfelől azért indított hadat, mert várait a végvárrendszer leendő elemeinek szánták és kamarai igazgatás alá kívánták venni, másfelől a térség biztosítása szükséges volt a Fráter Györggyel való tárgyalások miatt.⁶⁵ A hadjáratához végül az adta meg a kellő jogi alapot, hogy több rendezetlen birtokügye miatt a törvénytelen várfoglalók közé tudták sorolni. Balassa valóban Fráter Györgyhez menekült, akitől Létát sikerült megszereznie.⁶⁶ Izabella azonban mindent megtett annak érdekében, hogy biztosítsa fia és saját hatalmát és a kialakult konfliktusban Balassa kulcsszerepet játszott. Izabellától megszerezte az erdélyi vajdai címet, és Fráter György ellen hadat is viselt.⁶⁷ Eközben Diód is a birtokába került, ezt azonban Izabella adományozta neki. Castaldo érkezése megtörte Izabella ellenállását, aki távozása előtt kegyelmet kért Balassának, azzal együtt, hogy Diódot is megtarthassa.⁶⁸ Amikor az özvegy királyné és fia elhagyta Erdélyt, Balassa Kassáig kísérte, majd a hűségeskü és birtokügyei intézése végett Bécsbe utazott, amely a *Komédiában* leírtak alapján meg is történt. Nádasdy még a hűségeskü előtt is közvetített a király és a főúr között. Balassa az 1550. évi harcokban is egyeztetett vele terveiről és Izabella távozása előtt Nádasdy és Báthory is közbenjárt kegyelembe fogadásáért.⁶⁹

A *Komédia* szerzője ebből csak annyit érzékeltet, hogy Balassa elvtelen áruló, akit még a hitlevél sem tartott meg hűségében. Az eskü körülményei (Serédy vitte el a koronát, Nádasdy kezeskedett) további adalékul szolgálnak ahhoz, hogy beazonosítsuk, milyen körben mozoghatott a szerző. Az Oláh levelesládájában, majd pedig Miksánál őrzött hitlevél beemelése – akárcsak Paolo Giovio munkájának említése – tudományos igényű hivatkozás, amelyen keresztül a szerző nemcsak hitelességet közvetít, hanem forrásait is elárulja.⁷⁰

Ország László megöletése azonban jóval több mindenről árulkodik. Halála 1540 előtt történt, mivel a Ferdinándtól Balassa Zsigmondnak adott donáció már néhainak nevezi.⁷¹ Bár a gyónás nem pontos, hanem csak viszonylagos kronológiai rendet követ, mégis idegenül hat, hogy az érsek ezt az 1549 és 1551 közötti eseményeknél vágja közbe,

65 Száműzetésének okát, körülményeit és Ferdinánd erdélyi hatalomátvételében betöltött szerepét korábban részletesen kifejtettem: VIROVEZ Nándor, *Száműzetéstől főkapitányságig – Balassa Menyhárt és az erdélyi hatalomváltás (1549–1552)*, HK, 128(2015), 31–54.

66 Említése a Gianbattista Castaldo, Nádasdy Tamás és Báthory András által Fráter Györgynek 1551. júl. 23-án Tordán kiállított adományban: MNL OL, X 896, Fasc. 58 (W 655). Vö. továbbá Castaldo I. Ferdinánd királynak írt levelében (Kolozsvár, 1551. júl. 31.): MNL OL, X 896, Fasc. 58, fol. 165r. (W 655).

67 VIROVEZ, *Száműzetéstől...*, i. m., 41. Menyhárt számára a vajdaság megszerzése a családi pozíció megőrzését jelentette, hiszen bátyja már János király vajdája is volt, Maylád István mellett.

68 Izabella királyné levele I. Ferdinánd királynak (Szászsebes, 1551. júl. 12.), MNL OL, X 896, Fasc. 58 (W 655).

69 Balassa Menyhárt levele Nádasdy Tamásnak (Szentlászló, 1550. okt. 19.), MNL OL, E 185 – Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Családi, személyi fondok, Archivum familiae Nádasdi, Missiles. Vélhetőleg Báthory András és Nádasdy Tamás levele I. Ferdinánd királynak (Szászsebes, 1551. júl. 12.), MNL OL, E 200 – Acta diversarum familiarum, 5. tétel, Oklevelek, peres iratok (1536–1660), fol. 5.

70 Balassa hűségesküje: Juramentum Melchioris Balassa coram Majestate Regia 8. die Septembris Viennae Anno 1551. factum. MNL OL, A 57, Vol. 2, 529.

71 „[...] omnia illa bona Magnifici quondam Ladislai Orzag”, MNL OL, A 57, Vol. 2, 1–2.

rAADásul úgy, hogy ő erről tudott. Véleményem szerint ebben a keletkezés körülménye érhető tetten. A szerző vagy későn eszmélt rá, hogy kimaradt egy általa fontosnak vélt részlet, vagy később, már a mű írása közben jutott el hozzá az információ. Első olvasatra furcsának tűnhet, hogy a merényletet az érsek olvassa Balassa fejére, de a szerző így tudta megoldani, hogy ez is beilleszthető legyen. A gyónás utolsó részéhez ugyanígy kerültek be információk.

A jelenet Balassa erdélyi szereplésével folytatódik. A főúr újra elárulta Ferdinánd királyt, ami abban teljesedett ki, hogy Petrovics Pétert és János Zsigmondot visszahozta Erdélybe. Fontos megjegyzés, hogy ez kizárólag őrajta múlt, nem a vele szövetséges Kendy testvéreken. Balassa jutalom gyanánt a királyfitól és Izabella királynétól Gyalut kérte, de nem kapta meg. Emiatt Bebek Ferencel és Kendy Antallal összeesküdtek, hogy megmérgezik a királyi családot, és a szultán támogatásával Erdélyt együtt kormányozzák majd. Mivel Balassa látta, hogy összeesküvésük nem járhat sikerrel, társait elárulván kiugrott a szövetségből, megölette őket, de a tervük kitudódott, ugyanis Kendy Antalnál megtalálták egyezségük levelét. Amellett, hogy a gyilkosságok miatt lelkiismerete sem hagyta nyugodni, János Zsigmond hívására sem mert Erdélybe menni. Bár a főúr óriási birtokokkal rendelkezett, mégis elárulta János Zsigmondot, attól való félelmében, hogy az összeesküvésért őt is felelősségre vonják.⁷² Viszont azt, hogy átpártolt Ferdinánd oldalára, érdekes módon egy korabeli szólásmondással írja le,⁷³ és különösebb közbevetés nélkül a meggyesaljai szüreten való rajtaütéssel – amikor Báthory elrabolta a családját – érkezőnk meg a cselekmény jelenébe. Balassa még annyit hozzáfűz, hogy emiatt Miksa királysága jelentős területi veszteséget szenvedett, és hogy a székelyek fellázításáért is ő a felelős. Innentől kezdve a gyónási jelenet egy újabb szakaszra osztható, amelyben az érsek már személyesen kritizálja Balassát, viszont ennek felépítése eltér a gyónás korábbi, megszokott rendjétől. Mielőtt erre rátérnénk, vizsgáljuk meg az előzőeket.

A Ferdinánd hatalomátvételét követő időszakban Balassa erdélyi tervei a Szapolyai család hatalmi restaurációjával estek egybe. Testvérének, Zsigmondnak kifejtett véleményében az egységes politikai vonalvezetés hiányából fakadó veszélyekre utalt, miszerint ha a királyfit visszahozzák Erdélybe, akkor háború törhet ki, amely végül Erdély oszmán okkupációját vetíti előre.⁷⁴ Ennek ellenére 1556-ban vezérszerepet vállalt a Szapolyai család visszahozatalában, amit vélhetőleg az erdélyi országrész viszonylagos szuverenitásának védelmében tett. Tekintve, hogy Ferdinánd az erdélyi rendeket fel is mentette hűségükük alól, így a királyfi és édesanyja visszatérésében való részvétel nem feltétlenül tartozik a *Komédia* szerzője által áruulásnak tartott kategóriába, annak ellenére, hogy beépítette: „hetedik ez immár Isten hírével”.⁷⁵ Figyelemre méltó a *Komédia* megjegyzése a királyi család visszatérésével kapcsolatban, ugyanis Forgách Ferenc

72 *Komédia*, 32.

73 „[...] balra hagyám bicskát, és a szekercét is megfordítám, gyorsan a malomba állék”. *Uo.*, 32–33.

74 Balassa Menyhárt levele Balassa Zsigmondnak (Diód, 1553. jún. 12.), MNL OL, E 200, 4. tétel, A Balassa család tagjai által írt misszilisek, fol. 42.

75 *Komédia*, 30.

Emlékiratához Istvánffy ugyanezt fűzte hozzá.⁷⁶ A Bebek Ferencsel és Kendy Antallal történt leszámolás valójában a *Komédia* által előadottaknál jóval bonyolultabb. Balassa a felesége révén nemcsak a Petrovics–Szapolyai rokonságba került be, hanem Kendy Ferenc sógora is lett, ugyanis a felesége első férjének, Lévay Gábornak lánytestvére, Lévay Katalin, Kendy felesége volt.⁷⁷ A rokoni viszonyt terhelte, hogy Balassa számára az erdélyi vajdai főméltóság betöltésében egyértelmű riválisként volt jelen. Balassa és Bebek Ferenc között az 1540-es évek közepétől volt konfliktus, amely többek között akkor is nyilvánossá vált, amikor a Balassa ellen indított 1549. évi hadjáratban Bebek a csapataival együtt személyesen is részt vett. János Zsigmond visszatérése után Bebek kijárta magának az utat a Portán és Szulejmán ki is nevezte Erdély kormányzójának, és noha ez nem maradt következmények nélkül, végül kegyelmet kapott.⁷⁸ Balassa a leszámolással két rivális tanácsurat és két régi, személyes ellenfelet ütött ki. A *Komédia* által fölvázolt összeesküvés valójában arra van kihegyezve, hogy Balassa áruló természetét hangsúlyozza, pedig a királyi család elleni merénylet szintén gyilkossággal, voltaképpen árulással járt volna. Balassa magatartását legalább kétféleképp értelmezhetjük, a lényeg, hogy a *Komédia* által sokat emlegetett birtokok (Szatmár, Németi, Tasnád, Nagybánya) ekkor kerültek a kezére.

A gyónás utolsó szakaszán spontán beszélgetés veszi kezdetét, amelynek során az érsek Balassa fejére olvassa annak bűneit, ő pedig kitérő vagy komolytalan válaszokat ad. Az igazi kritika a Balassa imázsát alkotó talán legfontosabb elemet érinti. Az érsek szeretne véget vetni a gyónásnak, mert éhes. Balassa erre a végváriak mindennapi életét idézve válaszol: „sokszor lovamon ügettem és nem ettem huszonnégy egész óráig.”⁷⁹ Válaszként az érsek főlemlegeti rablásait és a korszak emlékezetében már hősként tisztelt személyekkel állítja szembe. Az érsek szerint Balassa a temesvári hős Losonczy István és a schmalkaldeni háborúban is kitűnt Nyáry Ferenc marháját rabolta el, de ellenséget viszont nem tudott kergetni. Bár egy félmondattal elismeri, hogy Balassa ellenséget is kergetett, de legalább annyiszor a keresztény magyar lakosságnak is el kellett szenvednie őt. Érdekes módon még egy alkalommal elismeri az érsek, hogy Balassa nemcsak ökröt, hanem törököt is hajtott, de a vitézek világában becsületkérésnek számító párbajt nem vállalta Nyáry Ferencsel, ami miatt szégyenben maradt.⁸⁰ Legvégül még Bánffy Bálinttal is szembeállítják. Érezhető a kortárs kettős megítélés, miszerint törökellenes harcait elismerik, de a végvidéken általánosnak számító rablásokat elítélik. A végvári életet nem ismerő, a vitézek életvitelét elítélő kritika mint általánosabb vélemény ismét a szerzőhöz vihet közelebb bennünket.

76 Uo. Vö. „Petrovicsot (Petruvitot) a János (Ianos) király fiával Erdélybe hozám, kit ha én akartam volna, soha a Kendiek (Kendiec) nem művelhették volna.” Forgáchnál Istvánffy jegyzete: „Ha Balassi Menyhárt nem csatlakozott volna Izabella pártjához, a királyné sohasem térhetett volna vissza Erdélybe.” FORGÁCH, i. m., 354.

77 HORN Ildikó, *A hatalom pillérei: A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszületésének korszakában (1556–1588)*, Akadémiai doktori értekezés (kézirat), Bp., 2012, 34.

78 Uo., 330.

79 *Komédia*, 34.

80 „[...] jóllehet nem mind ökröt hajtottál, hanem törököt is”. Uo., 35.

Miután a gyónáson keresztül megismerhettük Balassa múltját, föl kell tennünk a kérdést, vajon a szerző miért tartotta fontosnak ezeken felül a végvári vitézi élet árnyoldalait említeni, illetve Losonczyt és Nyáryt Balassával szembeállítani? Erre akkor kapunk választ, ha a főúr személyét a vitézi hírnév és kultusz kontextusában értelmezzük.

Balassa vitézi kultusza a 16. század derekán széles körben elterjedt és (el)ismert volt. Tinódi Sebestyén három költeményben is megemlékezett róla.⁸¹ Tetteinek méltatása mellett vitézi imázsáról is beszámolt, de a személyét körüllegő kultusz nemcsak a költeményekben lelhető föl. Katonai rátermettsége több kortárs magánvéleményből is visszatükröződik. Bár 1551-ben a lippai kaland során úgy megsebesült, hogy másfél évig csak mankóval tudott járni, a rajtaütés óriási presztízst hozott számára.⁸² 1552 nyarán dunántúli főkapitány lett;⁸³ nemcsak a vele jó viszonyt ápoló Giambattista Castaldo főhadparancsnok, hanem maga Ferdinánd király is őt tekintette erre a legalkalmasabbnak.⁸⁴ 1553-ban ott volt a vajdajelöltek között, és ecsedi Báthory András külön kiemelte katonai alkalmasságát.⁸⁵ Azok, akik Balassa mellett küzdöttek, vagy megfordultak a magyarországi háborúban, kivétel nélkül elismerően nyilatkoztak róla.⁸⁶

A cím, a keletkezési idő, a helyszínek és a szereplők

A cselekmény részletes áttekintése után már világos, hogy a cím nem fedí a mű tartalmát.⁸⁷ Az öt rész során Balassa mindvégig I. (Habsburg) Miksa magyar király, német-római császár alattvalója, nem pártol el II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar királytól, ahogyan azt a címben olvashatjuk. További ellentmondás, hogy János Zsigmond a címben választott királyként, de a szöveg egészében következetesen erdélyi vajdaként vagy János király fiaként van említve.⁸⁸ Ezt úgy oldhatjuk föl, ha különválasztjuk a címet a műtől, és elfogadjuk, hogy ellentétes politikai környezetben keletkeztek, vagyis a szerző és a címadó két különböző személy. A mű eddig egyetlen

81 TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984. I. ének (*Erdéli história*); X. ének (*Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvévése*); XIX. ének (*Az szalkai mezőn való viadalról*).

82 1553 nyarán kengyelt kért testvérétől („mert én immár szabadon, lovon járhatok, elhagyítottam a mankót”). Lásd a 74. jegyzetet!

83 PÁLFFY, *i. m.*, 270.

84 I. Ferdinánd király levele Miksa főhercegnek (Passau, 1552. jún. 2.), MNL OL, X 896, Fasc. 64. fol. 15. (W 661).

85 Nuntiata domini Bathori vajvodae ad dominum Generalem per Marcum Antonium. 1553. febr. 8. (a továbbiakban: *Nuntiata*), MNL OL, X 896, Fasc. 69 (W 666). Ebből részletek közölve: BARABÁS Samu, *Erdély történetére vonatkozó regesták, 1551–1553*, VI. közlemény, TT, 1892, 651–683, itt: 671–672.

86 Bornemisza Péter *Foliopostilla* előszava, amelyben Lazarus Freiherr von Schwendi és Forgách Simon elismerő véleménye olvasható. Idézi KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 47. Még a kiostromlásához Magyarországra hívott spanyol tüzerüstzt Bernardo de Aldana is méltatta vitézségét. *Bernardo de Aldana...*, *i. m.*, 73.

87 Erre Pirnát Antal is felhívta a figyelmet, *i. m.*, 552.

88 Német király és császár említése: *Komédia*, 7, 9, 11–13, 16, 17, 25, 27, 30; erdélyi vajda és János király fia említése: *uo.*, 7–9, 12, 18, 30–32.

ismert korabeli említése is arra enged következtetni, hogy bécsi környezetben, még-hozzá a Habsburgok magyarországi királyságát János Zsigmonddal szemben elismerő légkörben keletkezett a mű, amíg a címadóról az előbbi fordítottját mondhatjuk el. Karádi címadása mellett szól, hogy politikai és vallási szempontból tekintve is beilleszthető az ő nézeteibe. 1569-ben úgy emlékezhetek Erdélyben Balassa 1561 és 1562 fordulóján történt elpártolására, hogy annak következtében János Zsigmond erdélyi uralma veszélybe került. Balassa és családjának sorsa is közismert lehetett a mű kiadásának idejére, hiszen – amiként Karádi indokolta a kiadást – Balassa sorsa elretentő példa az idegen fejedelmeket pártolók és Isten kegyelmével visszaélők számára. A cím politikai töltetét így egészíti ki az előszó vallási üzenete.⁸⁹

A keletkezési idő meghatározásához először is a *Komédia* egyetlen kortárs említése adhat támpontot. Zsámboky János 1566. július 12-én egy Balassa ellen íródott *libellus infamist* kapott, és azt Liszthy Jánosnak kellett átadnia.⁹⁰ A cselekményben végigkísért történeti adatok azonban hasznosabbak számunkra. A legfontosabb információ, hogy Balassa családja az egész mű cselekményi ideje alatt fogságban van.⁹¹ Thurzó Anna 1567. február 5-én hunyt el,⁹² Balassa István pedig minden bizonnyal apja erdélyi halálhírére követően szabadulhatott.⁹³ A datálást segítő elem, hogy Anna már 1566. december 31-én megírta férjének, hogy lányuk meghalt a fogságban.⁹⁴ Az ötödik rész konkrétan említi őket, de szerencsétlen sorsukról nem beszél.⁹⁵ A családtagok és a fogság helyszínének pontos említése alapján 1564 szeptembere és 1566 vége közé tehetjük a keletkezés idejét. Ezt az intervallumot a cselekmény alapkonfliktusa tovább szűkíti. Az első két rész 1565 márciusa után íródott, a negyedik rész pedig minden bizonnyal 1566 januárja után, de szeptembere előtt keletkezett. Ha ez a rész 1566 szeptembere után keletkezett volna, akkor nem Nyáry és Losonczy, hanem aktualitása miatt a hősi halált halt Zrínyi Miklóst állították volna Balassával szembe. Az ötödik részt úgy szokták a valós történeti idővel összepárosítani, hogy Boldizsár cselekménybeli szökését azzal feleltetik meg, amikor 1566 októberében hosszabb ideig apjánál időzött.⁹⁶ Eszerint a *libellus infamis* még nem a végleges mű volt.⁹⁷ Ugyanakkor a *Komédia* szövege és Boldizsár

89 Pirnát Antal és Ritoókné Szalay Ágnes szerint félreértésen alapszik a cím, ugyanis a szöveg nem felel meg a benne szereplő műfaj sajátosságainak. Balázs Mihály szerint a 16. századi komédiadefinícióba ez belefért, és lehetett ez is akár annak a kéziratnak a címe, ami Karádihoz eljutott. BALÁZS, *i. m.*, 161.

90 PIRNÁT, *i. m.*, 552.

91 *Komédia*, 8, 33, 41–42.

92 Hagymássy Balassának írt levelét idézi: HORN Ildikó, *Tündérország útvesztői*, Bp., ELTE BTK TDI, 2005, 39; HÁZI, *i. m.*, 178.

93 Menyhárt a végrendeletében Istvánt még fogságban lévőnek nevezi. GÉRESI Kálmán, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*, III, *Oklevelek és levelezések 1491–1600*, Bp., Franklin-Társulat, 1885, 375–376.

94 Thurzó Anna levele Balassa Menyhártnak (Hunyadvár, 1566. dec. 31.), ÖStA, HHStA, Hungarica Misc. Fasc. 426. fol. 3.

95 Tamás deák Boldizsárnak: „[...] anyád Hunyadon, húgod is, öcséd is fogságban vannak”. *Komédia*, 41–42.

96 *Régi magyar drámai emlékek*, *i. m.*, 638.

97 Balázs Mihály már a negyedik rész keletkezési idejét is 1567 februárja utánra tette, mivel ténylegesen akkor került Munkács Habsburg kézre. *I. m.*, 168. Azonban Balassának már évekkorábban elzárólagosították a várat és korábban is nyújtott be folyamodványt (1566. jan.).

távolmaradásának valós oka nem mindenben egyezik. Az ötödik részben csak az világos, hogy Boldizsár nem az udvarba, hanem Detrekőbe készül, amit Tamás deáknak mond. Azonban a rész végén a lakáj fölveti a konkrét kérdést, hogy Kassára indul-e, és érdekes módon ezt Tamás deák erősíti meg. A kérdés valójában az, hogy a szerző tudott-e Menyhárt pontos helyzetéről, hiszen Boldizsár a valóságban apja látogatásával mentette magát, és ha elfogadjuk, hogy a szerző ezt is felhasználta forrásként, akkor ezt be kellett építenie. Így kerülhetett Kassa a műbe, Detrekővel pedig Boldizsár javíthatatlanságát és apjához hasonlatos természetét mutatják be.⁹⁸ A mű befejezésének legkésőbbi időpontja 1566 vége vagy Thurzó Anna levele híreinek közismertté válása.

Ezen a ponton térjünk át a *Komédia* egyes részeinek helyszíneire. Főntebb már jeleztem, hogy az első két résznek azonos helyen kell játszódnia. Mint azt korábban megtudtuk, Menyhárt a terveiről Linzben tartózkodó fiát is értesítette. Tekintve, hogy így utalnak az utolsó rész helyszínére, még inkább figyelemre méltó a mű végi kassai úti cél, amelyben Menyhárt tartózkodási helyét és így az első két rész helyszínét kell látnunk. A mű keletkezési idején nehéz pontosan meghatározni a főúr aktuális helyzetét, de Kassa mint a főhadparancsnokság székhelye könnyen azonosítható volt vele, mivel ekkor Lazarus Freiherr von Schwendi és Báthory András mellett hadakozott. Az sem kizárt, hogy az első két rész Szatmáron játszódik, amire Balassának a birtokairól tett megnyilatkozásai utalnak, illetve a tény, hogy a keletkezési idő alatt többek között ott is tartózkodott. A harmadik rész helyszínének meghatározásához a negyedik rész áll segítségünkre. Az érsek a kertjében fogadja Balassát. A gyónás végeztével szólítja Józsa deákot, aki azonnal rendelkezésre áll, tehát neki is a kertben kellett tartózkodnia. Ebből következik, hogy a harmadik részben is – amikor Józsa deák a kapcsolatfölvétel miatt indul el – ott kellett fogadnia őt az érseknek, tehát a harmadik rész helyszíne szintén az érsek kertje. Annak ellenére, hogy Józsa deák a gyónás után még szóba is elegyedik Balassával, nincs a rész elején a közbeszólók között föltüntetve a neve. Ehhez hozzátartozik, hogy a *Komédiában* végig jelen lévő probléma, miszerint a közbeszólók és a szereplők nem mindig egyeznek. Az első két résznél láthattuk a problémát. A negyedik rész előtt Józsa deák neve elhagyását említettem. Az ötödik részben is van egy szereplő, akit ugyan megszólítanak, de nem beszél, ő a Pribék lovász. Azon túl, hogy ezek az elemek a mű előadhatóságát támasztják alá, ahhoz sem férhet kétség, hogy Karádi hozzányúlt a birtokába került kézirathoz. Józsa deák kihagyása figyelmen kívül hagyható, de ennél fontosabb, hogy a mű tagolását, minden bizonnyal a részekre bontást is ő végezte el.

A *Komédia* szereplőiről rendszerint leírták, hogy minden egyes alak valós személy, de többük kilétét nem tisztázták. Kelemen ispánról a többi szereplő hitelességének fényében biztosra vehetjük, hogy Balassa kovászói tisztartója volt.⁹⁹ Hasonló a helyzet az ötödik részben egyetlen alkalommal megszólaló lakájjal, és a szótlan, de jelen lévő Pribék lovással.¹⁰⁰ Kasza Mátyást korábban nem sikerült beazonosítani, azonban

98 A már említett „Gyötrekő” elnevezéssel. *Komédia*, 39.

99 *Uo.*, 14.

100 *Uo.*, 45–46.

Melith feljelentési fogalmazványa mellett találunk egy névsort, amelyben Balassa emberei között hadnagyként szerepel.¹⁰¹ Más forrás szerint is Balassa szolgájaként jeleskedett a tizedbehajtásban,¹⁰² de hozzá kell tennünk, hogy pár évvel később Batthyány Ferencet nevezte meg urának, amikor saját birtokait akarták dézsmálni.¹⁰³ Szénássy Istvánról többször közzétettek adatokat, és legalább annyiszor értelmezték azokat félre. Biztosra vehetjük, hogy nem volt Balassa prédikátora, ahogyan azt kezdetben feltételezték.¹⁰⁴ Már igen korán feltűnt mellette, 1538-ban éppen ügyvédjeként, amikor egy hatalmaskodási ügyben védte urát.¹⁰⁵ 1565–1566-ban Balassa mellett hadakozott, majd az 1570-es években egri lovastiszt volt.¹⁰⁶ A Daczó Tamás és Balassa közti kapcsolat hasonlóan régre vezethető vissza. 1549-ben Daczó a főúr központi erősségének, a lévai várnak a védelmét vezette, ahol fogságba is esett.¹⁰⁷ Erdélyben Bebek Ferenc embere lett, de újra összeért (vagy talán meg sem szakadt) a Balassa és közte lévő szál, így Bebek meggyilkolása után visszatért régi-új ura szolgálatába. Az 1560-as években a munkácsi vár kapitánya volt, és ebből már lehet némi rálátásunk, hogyan és miért akarta Balassa a várat megszerezni.¹⁰⁸ Daczó karakterét közelebb hozza Giovanandrea Gromo testőrkapitány leírása, aki szellemi kvalitásairól is elismerően nyilatkozott.¹⁰⁹ A Balassa átpártolása utáni helyzete nem világos, valószínű, hogy János Zsigmond alattvalója maradt, nem követte urát, de ez a korábbi évek gyakorlatából kiindulva nem

101 „Akik az én szénámat, Melith Györgyét, Szalkán az Balassa (Blassa) uram szolgái meg étettek és el hordattanak, azoknak nevek”. 1563, MNL OL, P 707, I. sor Fasc. 10, No. 71–300, fol. 147.

102 Bozzási Lukács levele Báthory Istvánnak (Szilágyosmlyó, 1563. szept. 23.). *Báthory István, i. m.*, 29–31.

103 Kasza Mátyás levele András deáknak (s. d.). MNL OL, P 1314 – Batthyány család levéltára, Missiles, No. 24312.

104 A föltevés Toldy Ferentől származik, Kertbeny pedig egyet is értett azzal, miszerint Szénássy a protestáns prédikátort jeleníti meg. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története – Az ósidóktól Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast G., 1867, 197. Vö. BÖSZÖRMÉNYI Sándor, *A Balassa Comoediáról*, Bp., Heisler-Kószol, 1909. 16–17. Farkas Gyula merészebbet gondolt. Szerinte Szénássy valójában Bornemisza Péter, a mű szerzője, aki így szerepelteti magát. FARKAS Gyula, *Balassi Menyhárt áruhatásának szerzője*, MNy, 23(1927), 541–547, 546.

105 I. János király ítéletlevele szklabonyai Balassa Jánosnak gyarmati Balassa Menyhárt ellen, 1538 (A kamarai levéltárból 1799-ben Balassa Ferencnek kiállított másolat), MNL OL, P 11, Ser. XV. 37. cs. Fasc. AAA. et IV, No. 17.

106 Szénássy István folyamodványa a királyhoz (1571/1572), amelyben érdemeit sorolja: Szatmár ostrománál egy török zászlót elvett, Erdődnél 150 fős csapatával 500 török ellen győzött és egy agát elfogott. KARÁCSONYI János, *Az érkeserüi Fráter család oklevéltárának Békésmegyére vonatkozó oklevelei = A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve*, 1890, 32; HÁZI, *i. m.*, 98–99. Bár János király ítéletlevelében és a folyamodványában nem egyezik a nemesi predikátum (1538: szőlői [de Zewlew]; 1565: felső-szécényi), biztosra vehetjük, hogy ugyanarról a személyről van szó.

107 „Kösztök hadnagy az vitéz Daczó Tamás”. TINÓDI, *Krónika, i. m.*, X. ének, 97. sor. *Bernardo de Aldana...*, *i. m.*, 74. Levele Nádasdyhoz: MÁLYUSZ Elemér, *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*, VIII. közlemény, LK, 7(1929), 231–277.

108 Giovanandrea GROMO, *Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*, ford. TIMA Renáta = *Fejedelmek, forradalmak, vasutak: Tanulmányok Erdély történetéből*, szerk. TAKÁCS Péter, Debrecen, Erdélytört Alapítvány, KLTE TI, 2000 (Erdélytörténeti Könyvek, 3), 59.

109 „Daczó Tamást, aki nemes, udvarias, derék, jól képzett és éles eszű”, *uo*.

jelenthette a kapcsolat végét. Bódog Józsa (vagy Josephus Macarius) az 1550-es évek első felében került a Balassák szolgálatába, 1556-tól Menyhárt titkára volt.¹¹⁰ Az 1562. évi átpártoláskor Diód várát védelmezte sikertelenül, majd pár évvel később, Forgách Ferenc *Emlékirata* szerint még János Zsigmond megmérgeztetését is vállalta volna.¹¹¹ Szerepeik sokat elárulnak a szerzőről. A mű első részében Szénássy közvetít Balassa és az udvar között. De amikor komolyabb intelligenciát igényelt a kapcsolatfelvétel – konkrétan az érsekkel való tárgyalás – akkor Józsa deák lett elküldve. Függetlenül attól, hogy a jelenet valóság vagy fikció, nyilvánvaló, hogy a szerző tisztában volt a Balassa környezetében lévők szellemi kapacitásával, ezt tükrözi a különféle helyzetekben történt szerepeltetésük. Az ötödik részben szereplő Péter deák kapcsán fölmerült, hogy Bornemisza Péterrel lehet azonos. Volt viszont egy Péter deák Balassa környezetében, aki az átpártolás után kémkedett és jelentett is urának az erdélyi állapotok felől, és mint belső embert minden bizonnyal őt szerepeltették a *Komédiában*, nem pedig Bornemiszt.¹¹²

Az érsek személyének Oláh Miklóssal történő megfeleltetése ellen szól, hogy nincs megnevezve, és a személye elleni kritikákat általában véve a katolikus egyházzal szembeni vádakként szokták azonosítani. A kert említése viszont árulkodó jel. Hogy Oláh személye nem volt közkedvelt, azt nem szükséges részletezni; ismeretes, hogy még egykori pártfogoltjai is ellenszenvvel viseltettek iránta.¹¹³ Címhalmozása, a magyar tanácsra, ezen keresztül pedig az országos politikára gyakorolt befolyása, a főúri pompával fölerő Bécs környéki rezidenciája mind-mind növelte ellenfelei és környezete utálatát. Ha végigtekintünk azon, hogy a *Komédia* miként ábrázolja az érseket, akkor szinte teljes egyezést látunk. „Érsek uram házánál” gyűlt össze a tanács, vagyis érzékelhető az aktuálpolitikai befolyása, amelyet fokoznak azzal, hogy tud Balassa tervéről, miszerint Munkácsot kívánja megszerezni és a tanácsurak közül egyedül ő szimpatizál a főúrral.¹¹⁴ Ügyintézése a kertben zajlik, ahol Balassa két alkalommal is lefzeti, egyszer a közbenjárásért, egyszer pedig a bűnök alóli föloldozásért.¹¹⁵ Ezek alapján a kert valójában a Nicoletum, Oláh Miklós rezidenciájaként aposztrofálható, és így válik azonosíthatóvá a személye.¹¹⁶ Emiatt árnyalásra szorul a *Komédia* megszü-

110 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ein ungarischer Schüler Melanchtons: Josephus Macarius*, ACDeb, 4(1968), 107–117.

Balassa Zsigmond levele Nádasdy Tamásnak (Diósgyőr, 1554. jún. 2.), MNL OL, E 185, Missiles, 1. d. No. 23.

111 FORGÁCH, i. m., 227.

112 Balassa Menyhárt levele Zay Ferencnek (Szatmár, 1563. március 5.). HL TGY – Hadtörténelmi Levéltár, Török kori gyűjtemény, 1563/3.

113 RITOÓKNÉ SZALAY, *Politikai satíra...*, i. m., és ALMÁSI Gábor, *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA TTI, 2007, 585–616.

114 *Komédia*, 12.

115 *Uo.*, 36.

116 SZOLIVA Gábor OFM, *Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: Kottás Psalterum Strigoniense (1523) került elő Münchenből*, MKsz, 129(2013), 133–144. A kert további értelmezési lehetőségeihez: ERDŐSI Péter, *Reneszánsz természetfelfogás és udvari kultúra = Táj és történelem: Tanulmányok a történeti ökológia világából*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 2000, Osiris, 209–222; ALMÁSI Gábor, *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*, Aetas, 2005/3, 5–37, 21 és passim.

letésének célja, mert nemcsak Menyhárt és fia, illetve a szervitorok többsége, hanem maga az esztergomi érsek is keresztútúzen áll. Föltehető a kérdés: miért nem lett konkrétan megnevezve? Talán a szerző félt attól, hogy kínos következményei lehetnek, néhan meghurcolják? Elképzelhető, hogy az érsek közelében lévő, talán éppen tőle függő személy formázta meg ilyennek?

Ami kimaradt

A *Komédia* a főúr utolsó, leghíresebb átpártolásáról – amelyre a cím utal – nem nyilatkozik. Abból kiindulva, hogy a *Komédia* elsősorban az árulásait adja elő,¹¹⁷ adja magát a kérdés: az utolsó és egyben legsúlyosabb következményekkel járó pártváltást, amellyel a főurat igazán rossz fényben lehetett volna feltüntetni, miért nem említik konkrétan?

Az akció egy alaposan előkészített folyamat eredménye.¹¹⁸ A Habsburgok Erdéllyel kapcsolatos szándéka egyértelmű volt és a megvalósítással kapcsolatban több tervezet is napvilágot látott. Balassa János erre vonatkozó memoriáléjában komoly szerepet szánt testvéreinek, de Forgách Ferenc is elengedhetetlennek tartotta a főúr átpártoltatását.¹¹⁹ Ugyanide sorolható ecsedi Báthory András Miksához intézett beadványa is, amely az átpártoláshoz képest már némileg fáziskésésben volt (1562. január vége, amikor Menyhárt már egy hónapja nyíltan Ferdinánd oldalán állt). Báthory az erdélyi konspirációhoz Balassát tartotta a legalkalmasabbnak.¹²⁰ A főúr a katonai potenciál és kapcsolatai mellett nagy tapasztalattal rendelkezett a tartomány belső ügyeit illetően is, továbbá a szatmári területeket és így Erdély északi bejáratát ellenőrzés alatt tartotta. Birtokainak stratégiai helyzetéből fakadóan gyakorlatilag megkerülhetlenné vált a bécsi udvar céljainak eléréséhez, emiatt válhatott a benyújtott tervezetek főszereplőjévé, és ahogyan húsz évvel korábban Imre, úgy most ő lett az erdélyi Habsburg-párt elsőszámú embere.

Balassa és a bécsi udvar kapcsolata Izabella és János Zsigmond 1556. évi visszatéréseivel a gyakorlatban sem szűnt meg, sőt, Ferdinánd évi 4000 forint járadékot utalt ki számára, ameddig a keleti országrészben az ő hűségében tevékenykedik.¹²¹ Az ezt követő időszakban Torda Zsigmond és Thurzó Ferenc is fölvette a kapcsolatot Balassával azért, hogy átpártolásra bírják.¹²² Balassa és Thurzó között sógorsági viszony volt (Balassa felesége Ferenc húga), vagyis a konspirációk a rokoni szálak mentén is zajlottak.

Balassa átpártolásának kifejtése nem kötődik szervesen a tanulmányhoz. Nem egyértelmű, mi vitte rá végül, hogy János Zsigmonddal szembeforduljon. Erdélyben ekkor

117 Lásd a 61. jegyzetet!

118 A főbb események nagyvonalakban ismertetve: LUKINICH, *i. m.*, 381–383 és passim, és Uő, *Erdély területi változásai a török hódítás korában: 1541–1711*, Bp., MTA, 1918, 99–101. Továbbá HÁZI, *i. m.*, 101–102.

119 OBORNI, *i. m.*, 116.

120 Uo., 118.

121 VERESS ENDRE, *Izabella királyné [Reprint]*, Bp., Históriaantik Könyvesház, 2010 (A Históriaantik Könyvkiadó Reprintsorozata, 102), 435–436.

122 HÁZI, *i. m.*, 101–102.

országos főkapitány, tanácsúr és az elit első számú embere volt.¹²³ Azonban több megnyilatkozásából kitűnik, hogy Ferdinándot tartotta alkalmasnak az oszmánok elleni hatékony védekezésre.¹²⁴ Országá és saját jövőjét is a Habsburgok oldalán képzelte el, de az is szembetűnő, hogy János Zsigmondról nagyon rossz véleménnyel volt.¹²⁵ Az udvari kapcsolat felvétele, fiának udvari szolgálatra adása mind afelé mutatnak, hogy a király mellett, a tanácsban képzelte el időskori éveit, ahogyan élete végére bátyja, Imre is tanácsos lett.¹²⁶

Az udvar számára az akció valójában a kivitelezés gyakorlata miatt lehetett kinos, mivel Balassát bőven kellett jutalmazni. Egy ilyen jellegű átpártolás az 1530-as évek gyakorlatát idézte meg.¹²⁷ Az 1560-as években, amikor már szilárdabb viszonyokkal találkozhatunk, egy ilyen pártváltás és a vele járó jutalmazás meghaladta a politikai közvélemény ingerküszöbét, amit a *Komédiában* a szerző is érzékeltet.¹²⁸ Az udvar számára viszont az erdélyi terveken túl egy újabb jövedelemforrás is kilátásban volt, de az átpártolással Habsburg uralom alá került területeken csakis Balassa segítségével lehetett adót szedni. A főúr hatalmát kiválóan érzékelteti, hogy a kamarai igazgatás a segítségére volt szorulva.¹²⁹

A következmények nem hozták meg a remélt sikert, mindkét fél igyekezte elkerülni a békeszegést, így a kezdeti győzelmek után Balassa pártváltása regionális problémává vált.¹³⁰ Tettével levette a felelősséget a bécsi udvar válláról, akik a történeteket azal indokolták, hogy a főúr visszatért igazi urához. A kiújuló harcok során sógorával, Hagymássy Kristóffal magánháborút vívott,¹³¹ a Felső-Tisza-vidék hadak dúlta területté változott. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a térségben Balassa katonasága jelentette az egyetlen állandó erőt, a zsoldos katonaságot a főkapitány Zay volt kény-

123 HORN, *A hatalom pillérei...*, i. m., 324.

124 „Meglátja k[egyelmed], hogy én mind szómmal s mind egyéb törekedésemmel azon leszek, hogy az én uram [János Zsigmond – megj. tőlem, V. N.] engedjen a császár öfelsége [Ferdinánd – megj. tőlem V. N.] kívánságának, mert mind e világ látja azt, hogy Isten után csak császárnak öfelségének vagyon ahhoz módja, hogy minket, e szegény darab országocskát avagy földet, pogány kéztől megtartsa”. Balassa Menyhárt levele Báthory Andrásnak (Szatmár, 1560. aug. 12.), ÖStA, HHStA, Hungarica Misc., fasc. 425, fol. 272v. Kiadása TT, 1881, 782–783.

125 Balassa Menyhárt levele Zay Ferencnek (Szatmár, 1563. márc. 5.). HL TGy – 1563/3.

126 EMBER, i. m., 77.

127 Elég, ha Török Bálint jutalmazására gondolunk. *Enyingi Török Bálint*, kiad., bev. BESSENYEI József, Bp., MTT, 1994, XIX.

128 Lásd a 44. jegyzetet!

129 Torda Zsigmond levele Pesthy Ferencnek (s. d., vélhetőleg 1562–1564 között). MNL OL, E 250 – Szepesi kamarai levéltár, Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratórája, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum, 1. cs., fol. 27–28; Jánossy János levele Pesthy Ferencnek (Atya, 1564. márc. 2.), MNL OL, E 211 – Lybus, fol. 99–100. Egyaránt arra kéri Pesthyt, hogy szóljon Balassának, mert nélküle nem tudnak adót szedni. Báthory György is Balassa közbenjárására adta meg „az ő jószága dézsmájának aréndáját”. *Báthory István*, i. m., 30–31.

130 „Ez az ügy fölöttébb fontos”... i. m., 175, 186.

131 Az egymás ellen elkövetett akciók közül többet is megismerhetünk Báthory panaszából és az arra adott válaszból. *Responsio*, fol. 133r. és passim.

telen a király parancsából elbocsátani.¹³² Balassa természetesen főszerepet játszott a háborúban. 1562. március 4-én a hadadi csatában nagy győzelmet arattak, amelyben az ő és Zay vezetése alatt álló csapatok szétverték a Némethy Ferenc és Báthory István vezette erdélyi sereget.¹³³ A csatában személyesen vezette a lovasság győztes rohamát és fia, Boldizsár is mindvégig mellette harcolt.¹³⁴ Imázsának másik alkotóeleme, a vitézi eszmény még ekkor is szorosan kapcsolódott hozzá, és úgy tűnik, hogy törekedett is ennek fönntartására.

A *Komédia* nem véletlenül hanyagolta az utolsó átpártolást. A főúr vitézi hírére a szerző is ismerte, és nem tudott ezen a téren helytálló vádat emelni. A király szolgálataiban az udvari célokért a fiával együtt küzdő főurat nem lehetett köpönyegforgatással illetni. A hadadi győzelem erősítette a már amúgy is ismert győzhetetlen vitézi hírnevét.¹³⁵ Ennek erejét jelzi, hogy a szerző nem hagy(hat)ta figyelmen kívül. Kritikával illette a végvári étellel járó fosztogatást, de el kellett ismernie Balassa személyes kvalitásait, még ha ez az áruló-kép sugalmazása mellett némileg ellentmondást is okozott. Az esemény Balassa szolgálata és győzelme miatt nem fért volna bele a *Komédia* által bemutatott árulóimázsba, ezért a legegyszerűbb megoldás annak kihagyása volt.

Az átpártolással és következményeivel a szerző tökéletesen tisztában volt, de egyben az is világos, hogy ezeken túl valamiért még kellemetlen ügy volt a számára.

„[...] az urak odafel, ki-ki mind, minémű barátaink”¹³⁶

A tudományos közvélemény számára kezdetől fogva magától értetődőnek tűnt, hogy a szerző a főúr közvetlen környezetéhez tartozott.

Ezt igazolhatja a műben sugalmazott Balassa-kép egyik meghatározó eleme, miszerint a főúr az embereit nem fizeti ki. A valóságban is találunk párhuzamot arra, amikor a szervitorok hűségükben szenvedtek urukért. Daczó Tamás 1549-ben Lévában fogságba esett. Bódog Józsa az ura 1562-es átpártolásakor alig tudott Diód várából megmenekülni, egy évvel később pedig Nagyszebenben János Zsigmond lefoglalta a könyvtárát.¹³⁷ Szénássy István Menyhárt halála után a fiától követelte vissza az apjának egykor

132 Balassa a szatmári német landsknechteket is csak a városi lakosságtól hitelre fölvelt pénzből tudta fizetni. Balassa Menyhárt levele Zay Ferencnek (1563. márc. 5.). HL, TGY 1563/3.

133 LUKINICH Imre, *A hadadi ütközet 1562 márczius 4-én*, HK, 11(1910), 249–250.

134 ISTVÁNNFY, *i. m.*, 314–315, 460.

135 Ez a későbbiekben a családi hagyomány és emlékezet részévé vált. Menyhárt – ismeretlen keletkezési idejű és jelenleg lappangó – portréjának négy sarkán ovális keretekben lévő csatajelenetek közül az egyik a hadadi győzelmének állít emléket. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi*, Lymbus: Magyarországtudományi Forrásközlemények, 2006, 307–315, 308.

136 *Komédia*, 11.

137 RITÓORNÉ, *Ein ungarischer schüler...*, *i. m.*, 114. Könyveinek jegyzéke: *Erdélyi Könyvesházak III: 1563–1757*, kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/3), 173–177.

kölcsönadott arany nyakláncot.¹³⁸ A mű konkrétan kiáll a szervitorok mellett, a főúr és fia szolgálásáról így nyilatkozik Tamás deák: „szégyellünk jámborok előtt még csak utánatok is járnunk, mert ugyan ujjal mutatnak mellettetek mindenütt”.¹³⁹ Továbbá az is figyelemre méltó, hogy a műben az egyetlen pozitív szereplő Szénássy.¹⁴⁰ Érdekes adalék, hogy Balassa János 1561-ben alumnusának nevezett egy bizonyos Szénássy Mihály nevű ifjút.¹⁴¹ A *Komédia* Jánoson kívül a másik három Balassa fivért elítéli, és amennyiben Szénássy Mihályt István rokonának, például fiának fogadjuk el, akkor magyarázatot nyerhet, hogy miért került Menyhárt öccse „jámbor Balassa János”-ként említésre.¹⁴²

A szervitor-szerző elmélettel azonban több probléma is akad. Egyrészt kérdéses, hogy volt-e Balassa környezetében olyan személy, aki rendelkezett a megfelelő szellemi képességekkel, műveltséggel a mű megírásához? Kvalitásaikat tekintve leginkább Józsa deáktól telhetett volna ki, aki Melanchthon tanítványa, kiváló humanista, műveltsége leginkább lefoglalt könyvtárának jegyzékéből rekonstruálható. Másrészt a cselekmény a keletkezési időhöz képest (1565/1566) harminc évre visszamenőleg tartalmaz hiteles adatokat, és fönnáll a kérdés: ismerhetett-e bármelyik szervitor ilyen mennyiségű információt? Nehéz olyan személyt találni, aki folyamatosan Balassa Menyhárt szolgálataiban állt. Egyedül Szénássyra vonatkozóan van nagyon korai forrás, de ő sem nevezhető kontinuus Balassa szervitornak. A szervitor-szerző ellen azonban legfontosabb érv, hogy a mű más jellegű üzenetet is hordoz, olyat, amely nem köthető hozzájuk. Ennek ellenére nem szabad figyelmen kívül hagyni őket, valószínű, hogy bizonyos információkkal ők is hozzájárultak a mű megszületéséhez.

A műben konkrét személyek sérelmei is említésre kerülnek. Batthyány Ferenc és a főúr közti viszonyt Németújvár kapcsán említettem.¹⁴³ Bornemisza Pál erdélyi püspökkel, akinek „minden jövedelmét” elvette a főúr, szintén nem volt felhőtlen a kapcsolat; 1549-ben Balassa Imrének írta meg, hogy egy embere Gyarmaton van fogságban.¹⁴⁴ 1556-ban Balassa kulcsszerepet játszott abban, hogy a Ferdinánd-párti püspököt kiszorítsák Erdélyből.¹⁴⁵ Forgách Ferenc váradi püspök szintén több ponton kapcsolódott Balassához. Jövedelmének elrablásán kívül más jellegű kapcsolat is létezett közöttük, mint azt jeleztem, Forgách azonos nevű unokabátyjával sógorságban volt. Forgách és Balassa húga még az 1530-as években hunytak el, a terhelt kapcsolat mégis említésre került a gyónás kronológiailag megfelelő helyén. Ennek fölemlgetése ismét a váradi

138 HÁZI, *i. m.*, 98.

139 *Komédia*, 40.

140 *Uo.*, 36.

141 „[...] adolescens Michael Szenassÿ alumnus meus” – Balassa János levele Nádasdy Tamásnak (Zólyom, 1561. márc. 16.) MNL OL, E 185 – Missiles, 1. doboz, No. 25.

142 *Komédia*, 40.

143 Lásd a 24. jegyzetet!

144 Balassa Imre levele Nádasdy Tamásnak (Kékkő, 1549. ápr. 7.), MNL OL, E 185 – Missiles 1. doboz No. 3.

145 OBORNI Teréz, *Bornemisza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556)* = O. T., *Udvar, állam, és kormányzat a kora újkori Erdélyben (tanulmányok)*, Bp., ELTE BTK, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011 (Udvar történeti Kötetei, 4), 74–85. Bornemisza Pál Oláh Miklósnak és Nádasdy Tamásnak írt levelében „egyházmegyéje és jövedelmei nélküli erdélyi püspöknek” nevezte magát.

püspök és történetíró Forgách Ferencre utal. Mindez azért beszédes, mert a rossz rokoni kapcsolatok szemléltetésére a mű keletkezési idején több példát is találni. Balassa a másik sógorával, Hagymássyval is csatázott, de testvére, Imre lányának férjével, Némethy Ferencsel nemcsak a hadadi csatában állt szemben, hanem Tokaj ostromakor is, ahol 1565. február 10-én Némethy életét vesztette.¹⁴⁶ Kézenfekvő lett volna a közelmúltban történeteket említeni, de nem így történt. Ismét a szerző hovatarozását fedezzük föl, amikor nem az előbbi, hanem a több évtizeddel korábbi, más rokoni körhöz köthető ellentéteket emleget.

Batthyány, Bornemissza és Forgách a mű keletkezésének idején a magyar tanács tagjai voltak.¹⁴⁷ Ha végigtekintünk a tanácsosok névsorán, akkor további olyan személyekkel találkozunk, akik az előzőekhez hasonlóan szintén nagyon rossz viszonyban voltak Balassával, és azt láthatjuk, hogy a hozzájuk kötődő információk is jelen vannak a műben. Közülük ki kell emelnünk a szintén sógorsági szinten rokon Thurzó Ferencet. Anna előző házasságából származó gyermekét (Lévay Jánost) az új frigyét követően ő gondozta. Thurzónak nemcsak Léva kisajátítása miatt volt állandó problémája a főúrral, hanem más alkalmakkor is. A nyitrai püspökség megszerzésekor a Székely Magdolnával kötött megállapodásban még arra is köteleznie kellett magát, hogy a vidéket fosztogató Balassát nem engedi be a nyitrai várba.¹⁴⁸ („Lévából elrablám és elfosztám a népet. Ismernek vala [...] a Bars és Nyitra megyei nemes népek, kiket rabjaimmá töttem vala.”)¹⁴⁹ Balassa tizedrablásait és az érseki birtokokon elkövetett hatalmaskodásait pedig maga az esztergomi érsek, Várday Pál írta meg Thurzónak.¹⁵⁰ („Érsek: Az én szegény jobbágyaimat is, kiket dúltál-raboltál, ne felejtsd el. Balassa: Akkor más érsek volt [ti. Várday], úgy kellett lenni.”)¹⁵¹ Az átpártoltatásban Thurzó mellett főszerepet vállalt ecsedi Báthory András 1566-ban szintén a tanács tagja volt. Amikor 1553-ban Báthory letette az erdélyi vajdaságot, kikérték a véleményét a potenciális vajdajelöltekről, s az ekkor már törökverő vitéz hírében álló Balassát is jellemezte. Pozitívumként kiemelte katonai rátermettségét, de a kormányzáshoz alkalmatlannal tartotta. Ami azonban ennél fontosabb, hogy kapzsinak nevezte, aki képtelen szervitorokat tartani, és hozzátette, hogy kegyetlensége miatt gyűlölik Erdélyben.¹⁵² Egyértelmű az egyezés a *Komédia* Balassa-képének egyik legfőbb eleme és Báthory véleménye között.

146 Balassa családját ráadásul Hagymássy tartotta fogva. HORN, *Tündérország...*, i. m., 38–39. Némethy alakjára SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében* = Sz. A., *Szepességtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, Selye János Egyetem, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8), 53–58.

147 EMBER, i. m., 78. Forgách Ferenc helyett – bizonyára elírás – Forgách Simon van váradi püspökként föltüntetve.

148 GECSÉNYI, i. m., 11.

149 *Komédia*, 25.

150 Lásd a 49. jegyzetet!

151 *Komédia*, 25.

152 „Attamen non est homo [ti. Balassa – megj. tőlem V. N.], qui gubernare sciat, tantum avarus, quod servitores intinerare non possit, tam crudelis, quod omnibus regnicolis sit odio, et credit [ti. Báthory – megj. tőlem V. N.], quod non libenter ipsum in vajvodam acceptarent.” – *Nuntiata*, 85. jegyzetben i. m., fol. 60.

Az előbbiek alapján a *Komédia* forrásaihoz a szervitorok elbeszélései mellé be kell emelni a tanács tagjait is, amit a szerző egyébként nem is nagyon titkolt („Ezt érsek uram házában az urak között a tanácsba mondja volt Batthyány”)¹⁵³ munkája fölépítésekör. Ehhez az adatok jellege ad kiegészítést. Az alapkonfliktus Balassa kegyelmi okleveléből kiolvasható, Melith György „elcsépelte asztagai” a följelentéséből lettek szó szerint átemelve, a második rész birtokszemléje pedig a magyar tanács későbbi tagjai által készített beadványokkal, jegyzékekkel feleltethető meg. A pontos adatok, a hitlevelekre, hűségeskükre való hivatkozás, pontos hollétük megnevezésével iratkezelő szervre utalnak, amit harmadik forrásbázisként aposztrofálhatunk.

Gondolatmenetünknek ezen a pontján vegyük elő a *Komédia* Zsámboky naplójában lévő említését. A humanista át akarta adni Liszthy Jánosnak, a Magyar Udvari Kancellária titkárnak a Balassát gúnyoló könyvecskét. Liszthy ekkor nemcsak titkár, hanem a tanács tagja is.¹⁵⁴ Hasonló a helyzet Forgách esetében is; alkancellár, kancelláriai titkár, majd a tanács tagja lett.¹⁵⁵ A két hivatal személyi állománya közötti átfedés azért fontos, mert mint láthattuk, a *Komédia* adatainak forrásait jelentő iratkezelő szerv – a kancellária – és a tanács tagjai nem álltak távol egymástól, jelen esetben összekapcsolhatók. Az előbbiek fényében a szerzőt csakis ebben a körben, a kancellária és a magyar tanács környékén kell keresnünk. A hivatalok személyi összetétele adja meg a választ arra is, hogy a műből miért maradt ki az utolsó átpártolás. Nemcsak azért, mert Balassa a szolgálata és vitézsége miatt nem illett az árulóképbe. Pártváltását megelőzően Thurzó Ferenc és Báthory András tárgyalt vele, de Forgách Ferenc is Ferdinánd király szolgálatába csábítását javasolta. Nagy szerepük volt Balassa árulásában, így a kirobant háborúban őket, mint kapcsolattartókat és tanácsadókat komoly felelősség terhelt, ennek említése pedig meghasonlást szült volna.

A mű tehát nem azzal a céllal íródott, hogy a Mohács utáni politikai kultúrát és magatartást bírálják, hanem azt, aki még évtizedekkel később is a régi gyakorlat szerint akar boldogulni. Amikor Balassa az 1530-as években bekapcsolódott a politikai életbe, a kettős királyság uralkodói gyakorlata a pártváltók bőséges jutalmazásában mutatkozott meg. Ő ezt nem tudta meghaladni. Politikus és katona volt egyszerre, de kezdetől fogva az utóbbi volt a hangsúlyosabb, a családra jellemző vitézi virtus megtestesítőjeként. Gyarapodási tervei nem maradtak rejtve a bécsi magyar kör előtt, és a mű megszületéséhez az utolsó okot talán éppen ez és a tanácsba való bejutási vágya adta. A főúr jutalmazása, vele szemben pedig maguk mellőzése, hűséges szolgálataik elhanyagolása a „feletteseikkel”, így a főkancellár-esztergomi érsek Oláh Miklóssal és a királlyal szembeni kritikát is kiváltotta. A tanács igazi véleményét a legjobban talán Zrínyi Miklósnál érhetjük nyomon, aki szerint a királynak a hűséges alattvalóit is úgy kellene jutalmazni, ahogyan Balassát.¹⁵⁶ Az érsek inkognitóban tartása ezek után már

153 *Komédia*, 12.

154 EMBER, *i. m.*, 78.

155 ALMÁSI GÁBOR, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Száz, 140(2006), 1405–1440, 1408. Köszönöm Fazekas Istvánnak a kancelláriával kapcsolatos adatait és segítségét.

156 *Régi magyar drámai emlékek*, *i. m.*, 637. Hasonló, de erősebb véleményt fogalmazott meg Török Ferenc

nem szorul magyarázatra. Rendkívül kínos lett volna, ha kifigurázott alakja nyilvánosságra kerül, hiszen a kancellária alkalmazottjai az ő árnyékában éltek életüket, de a tanács tagjaira is nagy befolyással bírt.¹⁵⁷ Ugyanakkor ez nemcsak félelmüket mutatja meg, hanem azt is, hogy a mű belső kör számára készült. A kert és az érsek kapcsolatát csak olyan érthette, aki a németújvári halak mögött is látta az évtizedes pereket.

A *Komédia* tehát alapvetően a tanács hangulatát tükrözi a régi gyakorlat szerint boldogulni vágyó Balassával szemben, úgy, hogy közben a hozzá hasonló fiát műveltségére, a többek előrejutását gátló Oláh Miklóst pedig nagyúri környezete és pénzéhes jelleme miatt gyalázzák. Próbálták Balassa színlelését napvilágra hozni, egyúttal maradék jó hírért, a közismert vitézi imázst hiteltelessé tenni. Ügyeit az uralkodóval váltott leveleken, a részére kiállított okleveleken, az ellene tett panaszokon és följelentéseken keresztül a kancellárián első kézből ismerték, hiszen a későbbi tanácsosok közül többen akkor titkárként szolgáltak ott. A szervitorok és a tanács tagjainak szóbeli közlésein túl tehát volt hova visszanyúlni a forrásokért. Véleményem szerint Liszthynek is további adatok beillesztése vagy szupervízió miatt akarta Zsámboky a kéziratot átadni, hiszen ismeretes, hogy a titkár több alkalommal is rendelkezésre bocsátott adatokat a humanista publikációihoz.¹⁵⁸ A kérdés valójában az, hogy mit keresett Zsámbokynál a kézirat? A *Komédia* humanista jegyeiben az ő keze nyomát fedezhetjük föl? Vagy az egész formába öntést ő végezte volna el?

A szerző irányába további szálak vezetnek. A *Komédia* Balassa-képét a kapzsiság hangsúlyos jelenléte mellett a színlelés útján gazdagodó kalandor kontúrja alkotja.¹⁵⁹ Ezt a Szatmár–Nagybánya–Munkács konfliktussal és a folyamatos színleléssel szemlélteti, amit Balassa mind a világi („noha hallgatok és szegényítem magamat király előtt”),¹⁶⁰ mind az egyházi fejedelemmel („de az én prédikátoromnak meg ne mondd szándékom!”),¹⁶¹ szemben alkalmaz. Ugyanakkor a szerző végső soron nem a főurat okolja. Szócsőnek használja, és tükörként állítja a király elé, akit elítél, mert „el hagyja magát hitetni tanácsának egy latornak haszontalan érdeme nélkül”.¹⁶² Ezek mellett kell értelmeznünk a szerző műveltségére vonatkozó elemeket, Paolo Giovio történeti munkájának említését¹⁶³ és a klasszikus műveltség jelenlétét. Árulásai miatt Balassa nehezebb volt a „mi közönséges anyánknak, mint a földnek, [...] hogyanem mint Európa

szintén Nádasdy irányába Balassa és társai pártváltásáról (1561. jan. 25.): „[...] de jobb volna, énnekem úgy tetszik, embernek szegény jámbornak lenni, hogyanem gazdag latornak [...], mert csak az egy bátyám ne volna ott köztük, akár lábbal fordulnának fel”. *Magyar levelek a XVI. századból*, II, közl. KOMÁROMY András, TT, 1907, 429.

157 A *Komédiához* hasonló gúnyiratok és paszkvillusok a királyhoz is eljuthattak. 1560-ban Thurzó Ferencet idézték a király elé, 1564-ben pedig több ember ellen is vizsgálat indult. RITOÓKNÉ SZALAY, *Politikai szatíra...*, i. m., 268, 270.

158 ALMÁSI, *A respublica litteraria...*, i. m., 35.

159 A színlelés témájára: *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politikai szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010.

160 *Komédia*, 18.

161 *Uo.*, 17.

162 *Uo.*, 8.

163 *Uo.*, 26.

mindenestül [...]”¹⁶⁴ Az ötödik rész Boldizsárra vonatkozó kritikája is ide kapcsolódik. A „prédikátoros” hangvétel kizárólagos értelmezés és félrevezető lehet, ugyanis Boldizsárt mindenekelőtt az udvari szolgálat hanyagolása, műveletlensége és a tudományok iránti közömbössége miatt kritizálják.¹⁶⁵ Vagyis a humanista, européer műveltséget szembeállítja az ettől idegen magatartással, s némi túlzással az ősmagyarokhoz hasonlítja az ifjú urat, amikor szkítiai barbárnak nevezi.

A szolgálat nyomorúságának és a színlelés kritikájának hangsúlyos jelenléte, a fejedelemtükörbe illő uralkodóbírálat, a tudós műre való hivatkozás, a gyónás annalesszerű felépítése, a tudományok mindenek feletti tiszteletének és szeretetének vállalása, hovatovább ennek az egésznek az előadásra alkalmas párbeszédés formában történt megírása összességében a korszak humanista értelmisége attitűdjének részei. Ezek alapján a *Komédia* szerzője a *respublica litteraria* tagjaira, a „kiművelt nemességre” jellemző tulajdonságokkal rendelkezett, identitása ide köthető.¹⁶⁶

A kancellária és a tanács köréből Forgách Ferenc volt az, aki bizonyítottan sem az érseket, sem a főurat nem szívelte. Kardos Tibor szerint Forgách úgy nyilatkozott *Emlékirat*ában Balassáról, mintha ismerte volna a *Komédiát*.¹⁶⁷ Forgách valóban Balassáról írt a legnagyobb gyűlölettel. Az általános negatív kontextuson és elmarasztaló jelzőkön túl a két mű több helyen konkrétan egyezik.¹⁶⁸ A *Komédia* Balassa-képének egyik legfontosabb tónusa, hogy a főúr színleléssel és árulással gyarapodik, Forgách pedig éppúgy a színlelés és tettetés nagy mesterének nevezte.¹⁶⁹ Az oklevélből kiolvasható konfliktus (Szatmár és Nagybánya Munkácsért) Forgáchnál is ugyanabban a formában szerepel, sőt még a Halmiban építettett erősség is említésre került, amelyet Munkács ellenében emeltek.¹⁷⁰ A javaival büszkélkedő Balassa monológja több helyütt egyezik az *Emlékirat*ban írtakkal, s Forgách ugyancsak azt írta a *Komédiában* magát két alkalommal is alföldi királynak nevező Balassáról („Szatmárt úgy tartom, ha egy alföldi

164 *Uo.*, 31. A föld, mint mindannyiunk közös anyja Lucius Junus Brutus és a Tarquiniusok delphoi látogatásának történetében szerepel. Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, I, ford. Kis Ferencné, Bp., Európa, 1963, 56.

165 „Tamás deák: Uram [...] ideje udvarhoz menni. Balassa Boldizsár: De bestye menjen. [...] Tamás deák: [...] benedictio domini facit divites. Balassa Boldizsár: Vagy Benedek, vagy Kelemen [...] nekem csak aranyam legyen. Tamás deák: Nem jó disznónak a gyömbér, makk neme, ugyanis nem ilyéténeknek való a tudomány, ki nagy drága dolog. Balassa Boldizsár: Mind e világ tudományán sem adnám a gyémánt gyűrűcskét, ki ujjamban vagon [...]” *Komédia*, 39, 42–43.

166 Erre vonatkozóan ALMÁSI, *A respublica litteraria...*, i. m., 9.

167 KARDOS Tibor, *Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez*, Magyarorságtudomány, 1(1942), 63–93. 84.
168 A Balassára tett általános megjegyzések (engedelmességet nem ismerő, gonoszszágra született, pártütésben első, egész életében bűnökkel terhelt ember) FORGÁCH, i. m., 30, 155, 180–181, 187.

169 FORGÁCH, i. m., 160. Más helyen is: 181, 326. További egybeesés, hogy a két műben az „árulások” száma is megegyezik. A *Komédia* Balassa hetedik árulásának Izabella és János Zsigmond 1556. évi visszahozatalát és a nekik tett hűségesküti tekinti („Hetedik ez immár Isten hírével” – *Komédia*, 30). Ezután következett a Bebek-Kendy csoporttal való leszámolás, majd az 1562. évi elpártolása, ami összesen kilenc. Forgách két helyen is föltünteti, hogy Balassa kilenc árulásról nevezetes. Ghymesí FORGÁCH, i. m., 235, 377. Magyar kiadásában az első helyen elírva, nem kilenc, hanem hét. Vö. FORGÁCH, i. m., 187.

170 FORGÁCH, i. m., 181, 226.

király volnék benne” másutt pedig „alföldi király valék”),¹⁷¹ hogy szinte korlátlan hatalmából fakadóan az erdélyi terület királyának nyilvánította magát.¹⁷² Az 1539–1540. évi erdélyi szervezkedésben a *Komédia* elsősorban Menyhártot teszi felelőssé, amiért bátyját, Imrét átpartoltatta Ferdinánd királyhoz, Imre árulását Forgách három alkalommal is megemlítette.¹⁷³ Az 1549. évi hadjáratnál a *Komédia* Balassa rablásait nevezi meg okként, amelyet a latorkodással ad vissza („Hogy Ferdinandus császár kivere országából latorságomért”).¹⁷⁴ Az eseményt részleteiben Forgách sem mutatta be, pusztán csak az okot tüntette föl ugyanavval a kifejezéssel („*latrociniis et praedationibus cuncta turbantes*” [ti. Balassa és Basó Mátyás – megj. tőlem, V. N.]).¹⁷⁵ A *Komédiában* található egy utalás Balassa származására, pontosabban édesanyjára nézve („Hiszen ismerünk, kicsoda és honnét való vagy, ki tehene borja, fia vagy”),¹⁷⁶ és bár a konkrétum homályban marad, de a kritikai él érezhető benne. Az utalás megfeleltethető a Forgách által előadott legendás eredettel, amely szerint a Balassák egy ismeretlen és nemtelen Balázs nevű szolgától származnak, aki összeszűrte a levét ura lányával.¹⁷⁷ Ami pedig a többi Balassa fivért illeti: ahogyan a *Komédia* Menyhártot, Imrét és Zsigmondot árulással vádolja, úgy az *Emlékirat* is legalább olyan elmarasztaló velük szemben, rablóknak és árulóknak nevezvén őket.¹⁷⁸ További párhuzam, hogy „jámbor Balassa Jánost”, a *Komédia* egyetlen pozitív Balassáját Forgách meg sem említette a másik három testvér mellett.¹⁷⁹ Mindezek után úgy vélem, a két mű egyezéséből nem csak arra lehet következtetni, hogy Forgách merített a *Komédiából*, hanem ellenkezőleg, annak létrejöttében játszott kulcsszerepet.

171 *Komédia*, 18, 32.

172 FORGÁCH, *i. m.*, 248.

173 *Uo.*, 157, 159, 326.

174 *Komédia*, 27.

175 Ghymesi FORGÁCH, *i. m.*, 18.

176 *Komédia*, 35–36.

177 FORGÁCH, *i. m.*, 326.

178 *Uo.*, 378.

179 Már a forgalmazás miatt is figyelemre méltó Forgách Simon jegyzete, aki kihagyta volna a család származására vonatkozó legendás részt, hogy a „jámбора ne kisebbedjék meg”. FORGÁCH, *i. m.*, 375. Balassa János mellőzését Kőszeghy Péter is megjegyezte; *i. m.*, 52.